P.V. GLOB Al-Bahrain

Á1-

Gyldendal

P.V. GLOB

Bahrain

De danske ekspeditioner til oldtidens Dilmun

Al-Bahrain
© P. V. Glob 1968.
Bogen er sat med Linotype Baskerville
og trykt hos
Nordisk Bogproduktion A.S. Haslev.
Klicheer: Kondrup & Rasmussen.
Printed in Denmark 1968.
182

„Dernæst lod de Ziusudra, kongen,
væksternes navns bevarer og menneske-
hedens sæds bevarer,
bo i oversejlingens land, landet Dilmun,
landet, hvor Solen står op."

Sumerisk kileindskrift.

Hans Højhed
Sheik Sulman bin Hamed Al-Khalifah
Til minde.

Udgivelsen støttet af
Ny Carlsbergfondet

Indhold

Al-Bahrain 9

De første spor 13

Gådefulde gravhøje 31

Oldtidstempler ved Barbar 47

Oldtidshovedstaden på Qala'at al-Bahrain 72

I Qatars ørken 112

Failaka 128

Umm an-Nar 160

Dilmun 185

Deltagerliste 219

Al-Bahrain

Landet Dilmun omtales i verdens ældste skrifter, prentet med kiletegn på lertavler i Mesopotamien for mere end 4000 år siden. Det har man ment at genfinde i sheikedømmet Bahrain, men også mange andre egne langs Den arabiske Golfs kyster og videre over til Indien er udpeget som dette sagnland.

Dilmun skildres på lertavlerne som oversejlingens land, landet, hvor solen står op, udødelighedslandet, der som Bibelens Paradis er en have plantet østen i Eden. Det var på Dilmun, kongen Utnapistim, der ligesom den bibelske Noa overlevede „Den store flod" i en ark, fik ophold og evigt liv af guderne. Hans slægtning, helten Gilgamesh, opsøgte ham der, for også at opnå udødelighed. Derom fortælles i litteraturens ældste epos, som bærer Gilgamesh' navn. Folket på Dilmun skildres på kileskrifttavlerne som driftige søhandelsmænd. Det var dem, der fra fjerne lande på skibe bragte kostbarheder af alle slags til Mesopotamiens oldtidsbyer.

Det er nu godtgjort af danske ekspeditioner, der i en årrække har arbejdet i sheikedømmerne i Golfen, at oldtidens Dilmun, gudernes ø, er Al-Bahrain. På denne ø har vi opdaget en hidtil ukendt oldtidskultur og efter Bahrains gamle navn døbt den Dilmunkulturen. I årtusinder har Dilmunfolkets byer, templer og handelspladser ligget skjult under ørkensandet, men er nu igen bragt frem.

Det var ikke for at finde oldtidslandet Dilmun, at jeg sammen med min gode medarbejder gennem mange år, museumsinspektør T. G. Bibby, i december 1953 startede den første „Dansk Arkæologisk Bahrain-Ekspedition" fra Forhistorisk Museum i Århus. Bibby havde arbejdet nogle år for et olieselskab på Bahrain, før han kom til Forhistorisk Museum. Han fortalte om de 100.000 gravhøje på den lille ø, verdens største højgravfelt, om hvis oprindelse man intet sikkert vidste. Vi diskuterede, hvorfor en ø ikke større end Falster på sin nordlige del havde lige så mange oldtidshøje, som der var kortlagt i hele det højrige danske kongerige.

Det blev hurtigt klart, at spørgsmålet om de mange gravhøje kun

kunne løses ved omfattende undersøgelser på stedet. Tilladelse til udgravninger fik vi fremskaffet fra Bahrains regent, Hans Højhed sheik Sulman bin Hamad Al-Khalifah gennem hans rådgiver Sir Charles Belgrave. Regenten stillede samtidig et betydeligt beløb til ekspeditionens rådighed og ville desuden overlade Forhistorisk Musum halvdelen af de fund, der blev gjort. Økonomien sikredes desuden det første år ved tilskud fra den danske stats videnskabsfond. De følgende år gav Carlsbergfondet den nødvendige grundkapital til de hastigt voksende ekspeditioner. Også regeringerne og olieselskaberne i de lande, arbejdet efterhånden kom til at omfatte, støttede gavmildt med store beløb, der for længst har passeret de første tre millioner kroner. Yderligere blev der i mange af sheikedømmerne stillet biler, både og helikoptere, boliger, lejrmateriel og vagtmandskab til vor disposition. Arbejdsområdet blev øget fra år til år, så det til sidst omfattede hele den arabiske halvøs nordøstkyst fra de store floder Eufrat og Tigris' vældige delta i bunden af Golfen til dens indfaldsport ved Hormuzstrædet i sydøst, en strækning på op imod et par tusind kilometer. Sammen med danske arkæologer, etnografer og kunstnere deltog efter indbydelse forskere fra U.S.A., England, Norge og Sverige i undersøgelserne. Flere hundrede indfødte var hvert år beskæftiget ved udgravningerne. Det var den dråbe af de rigdomme, de store olieforekomster i sheikedømmerne ved Den arabiske Golf afkaster, det faldt i vor lod at forvalte, der har muliggjort ekspeditionernes store omfang.

Bahrain er hovedøen i det arkipelag, som sheikedømmet omfatter. Al-Bahrain betyder „De to have", men oprindelsen til navnet er ikke klart, og mange forskellige tolkninger af det er fremsat. Man har således ment, at det ene af disse have er Golfens salte vand, mens det andet er de ferske kilder, som talrigt vælder op ikke alene på Bahrainøen, men også langt til søs fra dens kyster. I havet kan perlefiskerne i sommertiden dykke ned til havbunden og fylde deres beholdere af gedeskind med drikkevand fra sprudlende ferskvandskilder og behøver ikke at søge land for at stille deres tørst.

Hvorfra denne velsignelse af ferskvand kommer, er et uløst spørgsmål. Fra den stedlige nedbør stammer den ikke. Kun nogle få dage i vintermånederne falder der regn, årligt ikke mere end omkring 70–80 mm. Underjordiske strømme fra fjerne egne, måske fra bjergene på den nordlige side af Golfen, må søge sig frem under havet til

Nogle af Bahrains 100.000 gravhøje.

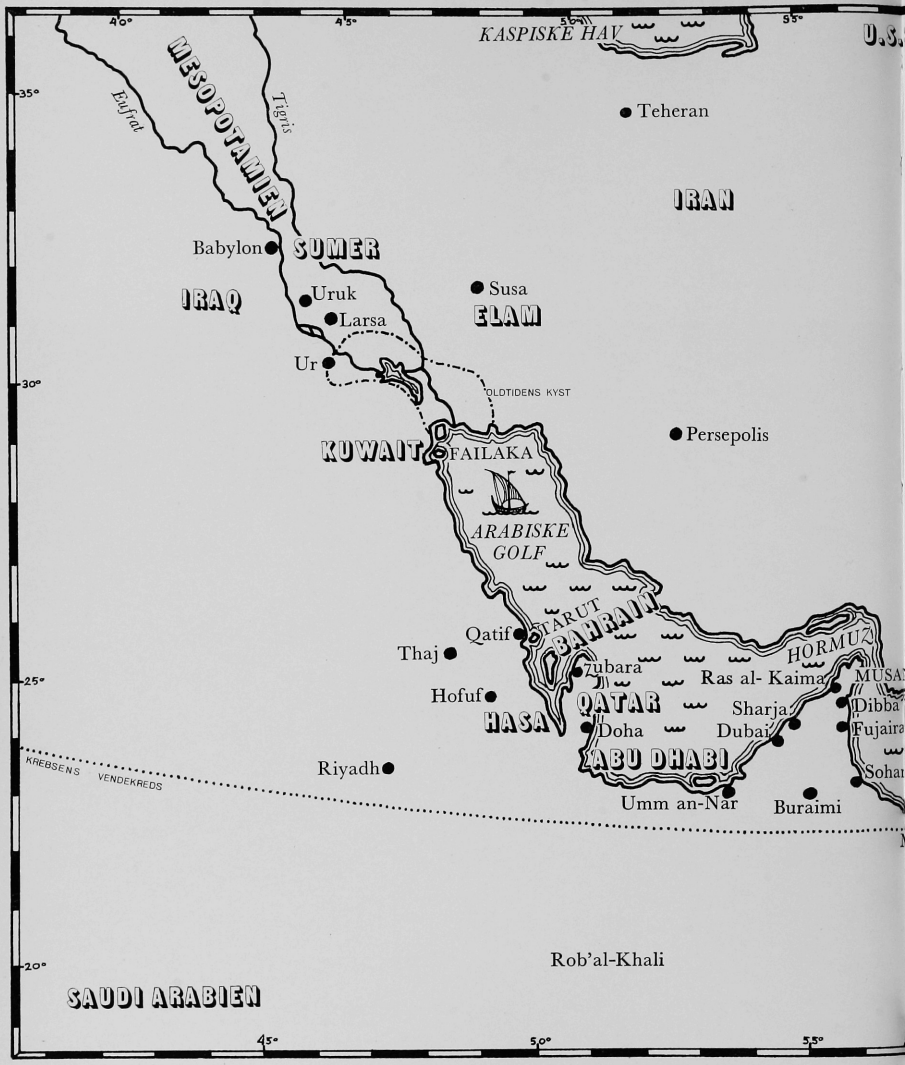
40°
45°
50°
55°
KASPISKE HAV
U.S.
35°
Eufrat
Tigris
MESOPOTAMIEN
Teheran
IRAN
Babylon
SUMER
IRAQ
Uruk
Larsa
Susa
ELAM
Ur
30°
OLDTIDENS KYST
Persepolis
KUWAIT
FAILAKA
ARABISKE GOLF
TARUT
BAHRAIN
Qatif
Thaj
HORMUZ
Zubara
Ras al- Kaima
MUSA
25°
Hofuf
QATAR
Sharja
Dibba
HASA
Doha
Dubai
Fujaira
ABU DHABI
KREBSENS VENDEKREDS
Riyadh
Umm an-Nar
Buraimi
Sohar
20°
Rob'al-Khali
SAUDI ARABIEN
45°
50°
55°

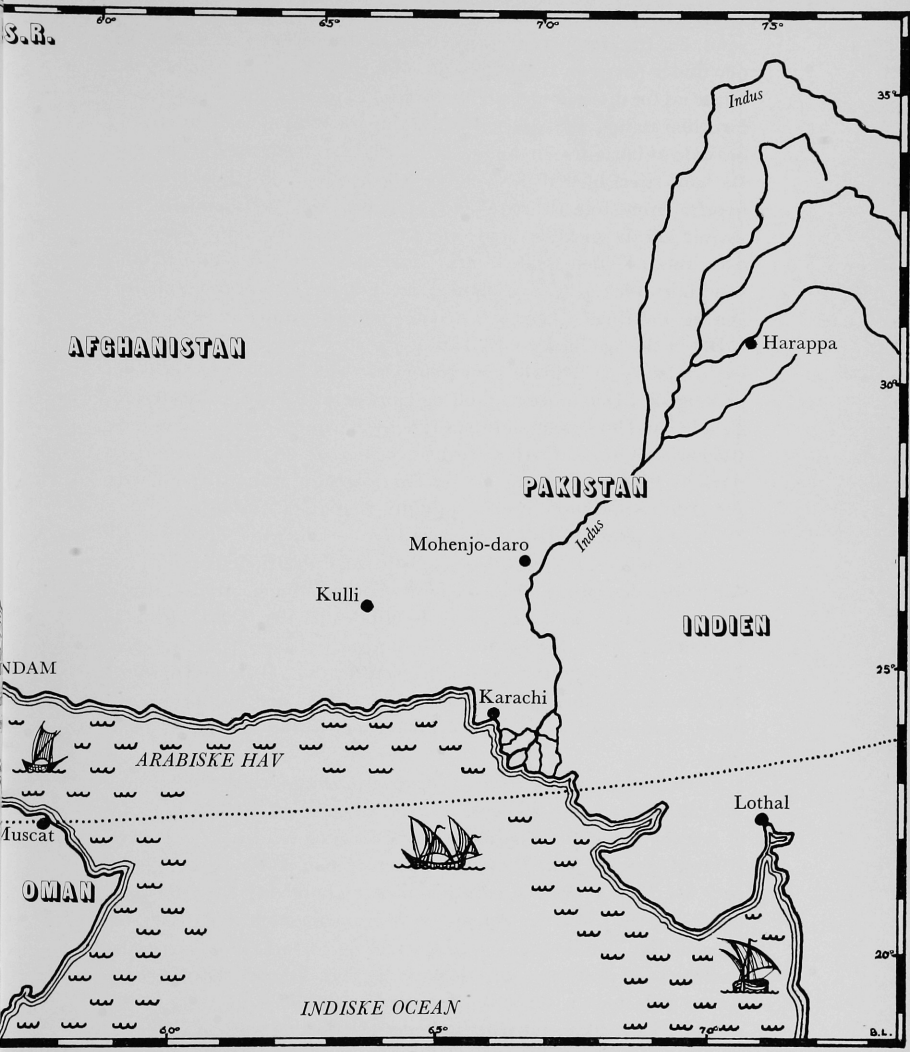
S.R.
60°
65°
70°
75°
Indus
35°
AFGHANISTAN
Harappa
30°
PAKISTAN
Indus
Mohenjo-daro
Kulli
INDIEN
NDAM
25°
Karachi
ARABISKE HAV
Lothal
Muscat
OMAN
20°
INDISKE OCEAN
60°
65°
70°
B.L.

Bahrain. En lokal tradition siger, at det er Eufrats og Tigris' flodvand, der fra Mesopotamien når frem til øen og føder de mange kilder under havet omkring Bahrain. Om en af disse, Bir Mahab, der ligger ud for den gamle hovedby Muharraq på en ø nord for Bahrain, fortæller sagnet, at sheiken Ibn Hakim fra Katif i Arabien engang ønskede at bortgifte sin dejlige datter til en af sheikerne i Muharraq. Da hans frieri blev afslået, angreb han øen og erobrede alle kilder, hvorfra byens folk fik ferskvand. Men Bahrains guddommelige beskytter lod da en kilde bryde frem fra havbunden under det favndybe vand. Kilden vældede med sådan kraft, at den skød det salte vand bort uden at blande sig med det. Fra den forsynede befolkningen sig, indtil det lykkedes at drive fjenden til Arabiens fastland.

Det er de rige ferskvandskilder, der skaber yppige palmelunde og frodige haver på Bahrain, som gennem årtusinder har forsynet skibe på langfart i Den arabiske Golf og gjort øen til centrum for den søgående handel mellem oldtidens rige bysamfund i Mesopotamien og Indien. Bahrain er derfor nævnt i mange af de ældste historiske skrifter. I Sumerernes tid og de efterfølgende århundreder havde Bahrain navnet Dilmun eller Tilmun. Den græske forfatter Strabo, der levede på Kristi tid, kalder øen Tyros og fortæller, at den ligger godt og vel en halv snes dages sejlads fra Eufratflodens munding. Alexander den Stores historieskriver Arrian omtaler et århundrede senere øen som Tylos, et navn der findes på den græske geograf Ptolomaios' kort, udarbejdet i Alexandria i Ægypten år 140 efter Kristus. På dette kort ses nær Tylos øen Arathos, et stednavn, som i den arabiske form Arad til i dag er bevaret på øen Muharraq, der ligger nord for Bahrain, hvormed den nu er forbundet ved en dæmning.

Få steder i verden behersker oldtidens gravhøje landskabet som på Bahrain. De 100.000 gravhøje dækker ørkenen på den nordlige del af øen mellem de olivengrønne palmeskove og hvidgule højder ved Rifáa al Gharbi i så tætsluttede grupper, at man skulle tro, den knoppede overflade skyldes et naturfænomen, en boblende, kogende sandmasse, stivnet i tidernes morgen og ikke menneskers værk. Både for den stedlige befolkning, for tilrejsende og for arkæologer, har det enorme antal gravhøjes oprindelse stadig været en gåde. Og dybere er denne gåde blevet, fordi så mange arkæologiske ekspeditioner har arbejdet på Bahrain uden at finde det mindste spor af oldtidens be-

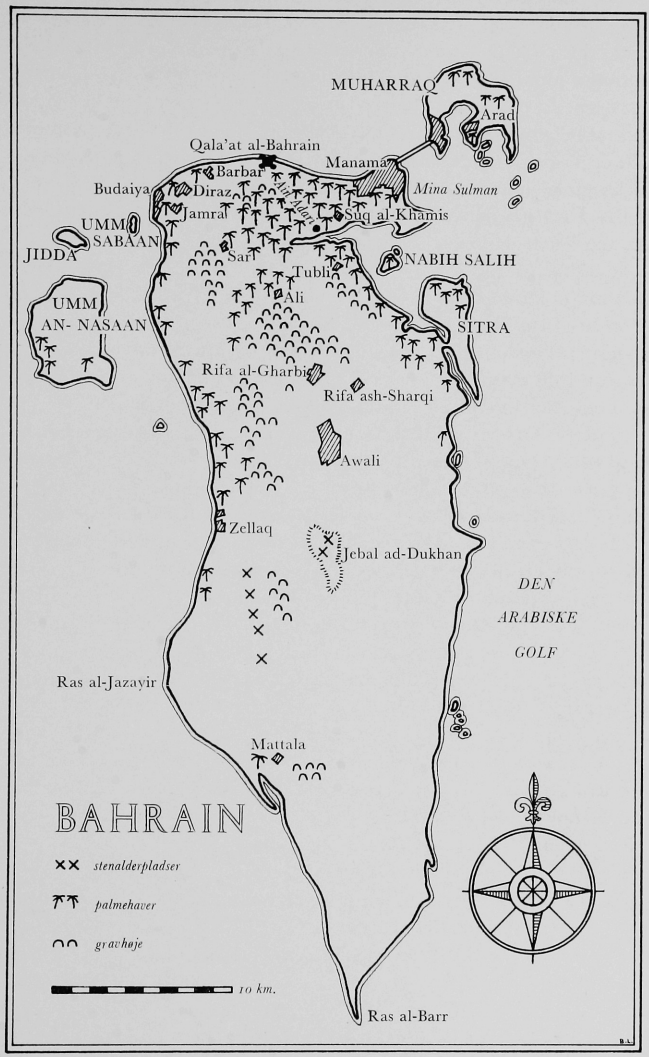
MUHARRAQ
Arad
Qala'at al-Bahrain
Manama
Barbar
Budaiya
Diraz
Jidhafs
Mina Sulman
Jamral
Suq al-Khamis
UMM
SABAAN
JIDDA
Sar
NABIH SALIH
Tubli
Ali
UMM
AN- NASAAN
SITRA
Rifa al-Gharbi
Rifa ash-Sharqi
Awali
Zellaq
Jebal ad-Dukhan
DEN
ARABISKE
GOLF
Ras al-Jazayir
Mattala
BAHRAIN
stenalderpladser
palmehaver
gravhøje
10 km.
Ras al-Barr

byggelse. Hverken bopladser, byer eller templer lykkedes det dem at finde. Den første rapport om undersøgelse af oldtidshøjene forelå så tidligt som i 1880, og siden har ekspeditioner fra flere lande arbejdet dernede, den sidste før os i vinteren 1940–41. Når de ikke fandt spor af bebyggelse, var det, fordi de alt for hurtigt opgav eftersøgningen og begyndte på udgravning af højene. De fleste var allerede da forlængst plyndrede. Kun småfund af guld, elfenben og kobber viste, hvilke kostbarheder de store stenbyggede gravkamre i højenes indre engang havde rummet.

Manglen på spor af bosættelse blev ofte anset som bevis på, at Bahrain i oldtiden kun havde været benyttet som gravø. Man mente, at store og rige samfund andetsteds fra havde søgt til øen for at højsætte deres døde. De fornemste fyrster og høvdinge var blevet jordfæstede i de mægtigste høje, hvoraf de største næsten er dobbelt så store som kongehøjene i Jelling, Danmarks største gravhøje.

Allerede under den første kampagne i 1953–54 fandt den danske ekspedition bopladser, templer og byanlæg. En fortsættelse af udgravningerne de følgende år blev derfor en selvfølge. Siden da har vi hver vinter indtil 1965 arbejdet i sheikedømmerne langs Den arabiske Golfs sydkyster. Det blev hurtigt klart for os, at vort arbejdsområde måtte udvides til andre egne af Arabiens nordkyst, for at vi der kunne søge Dilmunkulturens spor. Mesopotamien og Indien har været yderpunkterne for denne kulturs handelsveje, så inden for dette udstrakte område var der mulighed for fund. I 1956 begyndte rekognosceringen i sheikedømmet Qatar, halvøen der øst for Bahrain skyder sig nordud i Golfen fra Arabiens fastland. I 1958 berejstes sheikedømmet Kuwait på grænsen til Iraq, og udgravninger påbegyndtes på øen Failaka. Samme år besøgtes „Piratkysten" øst for Qatar, hvor øen Umm an-Nar i sheikedømmet Abu Dhabi blev udset til udgravninger. Mindre rejser blev i 1962 og 64 foretaget i Saudi Arabiens Hasa-distrikt og i 1964 nåede vi over Omanhalvøens bjergland til Dibba ved Det indiske Hav.

I dette vældige område har danske ekspeditioner nu arbejdet i elleve vintre. Udforskningen har ikke alene drejet sig om den genfundne Dilmunkultur. Overalt har vi taget fat på undersøgelser af de oldtidsspor, vi stødte på. Mange nye og overraskende opdagelser er blevet gjort i egne, hvor der ikke tidligere er foretaget arkæologiske udgravninger. Om dem skal der fortælles her.

Hans Højhed Sheik Zaid bin Sultans falkoner i Buraimi.

Paladser i Rifáa al Gharbi.

Storslået udsyn over hele sheikedømmet har man fra „Jebal ad-Dukhan", Bahrains 140 m høje bjerg midt på øen, når det ikke er skjult i varmedis. Det er bjerget ofte, næsten altid i sommerhalvåret med temperaturer op til omkring 50 celsiusgrader og stor luftfugtighed. Deraf dets navn „Røgbjerget".

Bahrains ørige ligger i den brede bugt, som dannes af Saudi Arabiens Hasa-distrikt mod vest og sheikedømmet Qatars brede halvø mod øst. Til begge sider er der landkending over golfens klosterblå vande. Hasa-land er kun en snes kilometer borte og derfra fører rør under havet råolie til Bahrains raffinaderi på øens østside, hvor det fra Sitras lange mole efter rensningen udpumpes til de opankrede tankskibe. I sydøst ligger Bahrains fjerneste besiddelser, Hawar-øerne ved Qatars vestkyst. Her er 16 småøer så nær Qatar, at man ved ebbe kunne vade derover, hvis ikke den berømte pirat Isa ibn Tarif, der i midten af forrige århundrede hærgede farvandene i denne del af Golfen, havde udhugget en kanal gennem koralrevene til sit fort. På hovedøen, hvis navn „Hawar" betyder den unge kamel, fordi øens form er som Bahrains, men mindre, bor fiskere og der brydes „jus", gips, til bygningsbrug, som man ser det i Bahrains ældste moské Suq al-Khamis og i de mere end 4000-årige gravkamre.

Nord for Hawar-øerne på Qatars vestkyst ligger ruinbyen Zubara, familien Al-Khalifahs gamle residens. Herfra tiltvang den sig herredømmet over Bahrain i slutningen af 1700-årene og er stadig sheikedømmets regerende familie. Khalifaherne tilhører den store og berømte Anizah-stamme, som engang beherskede ørkenerne ved Iraq. Til den samme stamme hører også Kuwaits regenter af familien Sabah og Arabiens Sa'udier. Sheik Ahmed var den første Khalifah, der i 1782 erobrede Bahrain. Det var den tiende regerende sheik af denne gamle, fornemme familie, Hans Højhed sheik Sulman bin Hamed Al-Khalifah, der i 1953 bød den danske ekspedition velkommen til sit rige, støttede arbejdet på alle måder og fulgte det med største interesse, en velvilje hans søn og efterfølger som regent Hans

Højhed sheik Isa bin Sulman Al-Khalifah og hans brødre sheik Khalifah og Muhammed stadig viser de danske ekspeditioner.

Sheikedømmets andre øer slutter tættere om Bahrain. Mod vest ligger den flade Umm an-Nasaan som en opankret tanker, hvis kommandobro er et limstensbjerg med udhuggede klippegrave fra oldtiden. Nu har Khalifaherne opdræt af gazeller og sorte indiske hjorte på denne ø, som er deres private jagtdomæne. Nord derfor ligger de mindre øer Jiddah og Umm Sabaan med yppige palmelunde. Jiddah er nu Bahrains fængselsø, hvor internerede arbejder i palmehaverne og er beskæftiget med vævning, samt brydning af en udsøgt sandsten, der allerede i oldtiden blev brudt til de fornemste bygningsværker på Bahrain. De gamle stenbrud ses endnu med tonstunge kvaderhuggede blokke. Om stenbrydning på Jiddah fortæller en arabisk indskrift på en af klipperne: „I løbet af måneden Shaban i året 968 (april-maj 1561 efter vor tidsregning) blev udhugningen af 100.000 blokke udført til istandsættelse af Bahrains fort i Den store Vesir Jilal ad-Din Murad Mahmuds vesirat ved slavers hjælp ..."

Den herligste af alle Bahrains øer er Nabih Salih i bugten mod nordøst på hovedøen. Den er dækket af udsøgte daddelpalmers søjleskov, der overalt når ud til kystens hvide sandstrande. På øen findes rige ferskvandskilder og en overflødighed af sumpskildpadder, samt legioner af små rovfisk, der her som overalt i Bahrain er udsat i det ferske vand for at æde malariamyggens larver, hvorfor denne sygdom næsten er udryddet. Der findes også helgenen Salihs grav, der søges af mange pilgrimme. Klippegrave fortæller også her om gammel bosættelse.

Helt i nord ligger Muharraq-øen, hvis store moderne lufthavn i dag giver hurtig forbindelse til alle verdensdele. I byen, som bærer øens navn, ligger mange smukke gamle paladser bygget af koralkalk, sammenholdt med „jus". De er smykket med gipsplader i gennembrudte mønstre, med udskårne døre og skodder, på førstesalen med haremmets rigt udskårne og malede træbalkoner. Sydøstligt på øen findes bugten Arad, øens navn på Alexander den Stores tid, og ved den ses et lille forladt fort, opført af sørøvere fra Oman, der i en kort periode gjorde sig til dens herrer. Endnu en række småøer kunne nævnes. Nogle med gamle perlefiskerpaladser, andre kun beboet af sorte skarvers store flokke.

Den gulhvide ørken, som omslutter Djebal ad-Dukhans brune

klipper på alle sider, blev vor første arbejdsmark. Det var der og på bjergets top vi fandt de ældste spor fra oldtidens bosættelse på Bahrain. Da havde vi i flere uger gennemtravet vældige strækninger, var startet i de tidlige morgentimer og fortsat til mørket pludselig sænkede sig, så det ofte var vanskeligt at finde tilbage til udgangspunktet, et nyt hver dag, hvor vor gamle ørkenvogn trofast ventede os. Og sådan blev vi ved, selv da de egentlige udgravninger begyndte, indtil så godt som alle egne på Bahrain var gennemsøgt til fods. Det viste sig at være den rette måde at finde oldtidens spor, og ikke fra luften, som vi havde håbet. I de første dage gennemgik vi luftfotografier optaget til kortlægning af øen og fik derigennem mange holdepunkter for eftersøgningen og et godt forhåndskendskab til landskabet. Det viste sig dog hurtigt, at sandflugt for længst havde dækket næsten al bebyggelse, og hvor en sådan kunne anes på fotografierne, var den fra historisk tid. Luftbillederne gav dog forskellige interessante oplysninger. Man fik på dem et glimrende overblik over de 100.000 gravhøjes beliggenhed i forskellige grupper. Man kunne se, at udstrakte områder langs kysterne og i det indre land i tidligere tid havde været opdyrket, og man kunne følge gamle underjordiske vandkanaler, der fra kilder i det indre førte vand til palmehaverne langs kysterne. En sådan vandkanal, „Qanat" hedder den på Bahrain, er omhyggeligt opbygget af sten og „jus" og med tag, så vandet ikke fordamper i den varme sommertid som i åbne kanaler. Qanaterne er ofte så høje, at man kan gå oprejst i dem, og med en snes meters mellemrum går en skorsten til overfladen, så bred at man kan krybe ned gennem dem. Nogle steder er de udbyggede til underjordiske hvælvede svømmehaller, hvis loft bæres af en kraftig søjle, der som en forstenet kæmpepalme skyder op af det grønne, strømmende vand. Den unge sheik Josif bin Ali Al-Khalifah, der viste os en af disse underjordiske sale, fortalte om vandet, at det var varmt om vinteren, men isnende koldt om sommeren. Man må dog tro, at vandets temperatur er nogenlunde konstant året igennem, men at det er forskellen på temperaturen ude og inde, der giver en sådan fornemmelse. Qanater kendes fra mange lande i Det mellemste Østen, blandt andet i Persien. Overdækkede vandkanaler byggedes i Bahrain allerede i oldtiden, i 3. årtusinde før Kristus, men de karakteristiske qanater er sandsynligvis anlagt, da perserne i 4. århundrede efter Kristus herskede på øen.

Fra en flintpilemagers værksted i Bahrains ørken.

Det var på sydvestkysten af Bahrain vi fandt de første flintpladser, hvor oldtidsjægere havde holdt til. Mørket var ved at sænke sig med den pludselighed, som altid i disse egne lige nord for Krebsens Vendekreds på grund af solens stejle bane. Vi fulgte et hjulspor i ørkensandet, som den sidste arkæologiske ekspedition i 1940 havde dannet, når dens medlemmer fra hovedkvarteret kørte ud til den sydvestlige højgruppe, hvor en snes gravhøje blev undersøgt. På et sted, hvor oldtidens overflade lå blottet efter sandfygning, sås ravgyldne flintspåner, alle med den karakteristiske lille bule på spaltefladen, der med sikkerhed godtgjorde, at flinten var tilhugget af menneskehånd. En nøjere undersøgelse af findestedet den næste dag viste, at der på dette sted, der nu ligger flere kilometer inde i landet, fandtes en gammel kystlinie, hvor mennesker i stenalderen havde haft deres bopladser. Ved denne gamle strandbred, både mod nord og syd, lå der tilhugget flint næsten på alle de steder, hvor stranden var blottet. Allerede første år fandt vi en halv snes pladser med flintværktøj hugget af en mørkebrun eller gul flint, der ligger indlejret i øens kalkformationer og ses næsten overalt på Bahrain, på stenede strækninger ofte i tusindvis af stykker, men de mangler altid den lille slagbule, flintsmedens fabriksmærke, og er afsprængt af solens varme i sommertiden eller når en kold nat fulgte efter en lun dag. Da det rygtedes i hovedstaden Manama og oliebyen Awali, at vi havde fundet årtusindgammelt „menneskeflint", var der mange, som ville gøre os kunststykket efter, men det var så godt som altid „solflint", der blev fundet.

Hvert år har vi opdaget nye flintpladser, både på Jebal ad-Dukhans bjergskråninger og ved de gamle kystlinier. Det var dog som oftest ikke muligt at afsøge de samme pladser fra år til år, fordi sandflugt i disse områder til stadighed ændrer overfladen. Flintefundene stammer fra et meget langt tidsrum, måske et halvt hundredtusinde år og er fra mange forskellige kulturer. De ældste redskaber er groft tilhuggede flintkærner og skiver, der kan henføres til oldstenalderens mellemste perioder og viser slægtskab med gamle kulturer både i Indien og Syrien. Andre fund er fra mellemstenalderen, kun godt en halv snes tusind år gamle, pilespidser og skrabere fra tiden efter sidste istid, hvor buen var det vigtigste redskab i jægerens hænder.

At der i den sydlige ørken i gammel tid også havde boet agerdyrkende folk eller måske havebrugere røber særlige redskaber,

nogle små korte flintflækker, afhugget i enderne og med savtænder i siden, slidt blanke under brugen af kisel fra stråret i den afgrøde, man har høstet. Disse korte, tandede flintstykker har været indsat i række, 6–8 stykker sammen, som æg i en segl af træ eller ben, et af verdenshistoriens ældste høstredskaber, som også kendes fra Mesopotamiens og Ægyptens gamle agerbrugskulturer. Det fortæller, at klimaet, dengang de var i brug for 6–8000 år siden, måske mere, var et andet i Bahrains ørken, mere regnfuldt og med rigeligere vand i kilderne, hvoraf nogle findes endnu, men med lidt og sygt vand. For ørkenen er mange steder på øen ikke ufrugtbar, mangler kun vand. Vi så det efter vinterens første og korte regnskyl, som det første år satte ind i februar. Store strækninger blev bløde og lerede, så selv en jeep kørte fast. Snart efter kom tusindvis af ørkenurter frem og farvede landet grønt i alle lavninger i et kort, hektisk forår, hvor alt i største hast søgte at sætte blomst og frø inden solen igen sved det af.

Et enestående pilespidsfund blev gjort det første år. På en jævn strækning med vindfejet sand, der bar skrift af cirkelslag fra stive grønne strå, sonder til små søde og læskende løg dybt under sandet, bemærkedes et særligt tegn, en kroget spids, mindre end en centimeter lang. Det var den ene modhage til en flinthugget flintpilespids. Stedet blev omgående undersøgt og en jægers mere end 5000 årige arbejdsplads fremdraget. Her havde han gjort holdt for at hugge sig nye pilespidser til fortsat jagt. Hvad der lå tilbage var kasseret. Alle stadier af en pilespids' tilblivelse var repræsenteret: de første flade skiver, stykker med afrundet bladform, næsten færdige pile, men med afbrudt spids eller modhage, samt et par helt færdige stykker, der var blevet skæve. Hundreder af småspåner og utallige bittesmå flintstykker var fra tilhugningen af pilespidserne. Endog den sten, der har været brugt til arbejdet lå endnu på stedet, en arret og slidt flintkugle. Kun den dyretand, hvormed de allerfineste flintstykker var afpresset, manglede, hvad enten den nu er blevet stukket i jægerens taske efter brugen eller for længst forvitret bort. Pilespidserne er alle af samme form, som vi kender den fra de tidlige agerbrugskulturer i Mesopotamien og Ægypten, men variationen er i enkeltheder så stor, at dette fund maner til forsigtighed mod en alt for pedantisk inddeling af typer, der ofte rider arkæologer som en mare. „Verdens bedste pilespidsfund" kaldte vi det, fordi de enkelte stadier af en pilespids' tilblivelse kunne følges. Alt er blevet til under

en rast på en times tid eller to for årtusinder siden. Fundet viser de afvigelser, der naturligt kan opstå, når forskellige flintstykker hugges af samme hånd med sigte på en bestemt form.

Både disse tangede pilespidser med modhager og mange af flinteredskaberne kendes fra andre egne af verden og fra forskellige tidsrum, men viser alligevel et sammenhæng. Derfor kan fund i fremmede og ikke tidligere undersøgte områder så nogenlunde tidsbestemmes. I den halve million år, menneskets jægertid omfatter, er udviklingen af redskabsformerne gået så uhyre langsomt, er stået stille så lang tid mellem hver ny opdagelse, at de har haft årtusinder til at sprede sig over det meste af verden, inden nye opfindelser blev gjort. I vore dage derimod, hvor nye ting stadig skabes, behøves kun korte åremål til at sprede dem over hele kloden. Det er kun et spørgsmål, om man har råd til at erhverve dem. Det oplever man i sheikedømmerne langs Den arabiske Havbugts sydkyster, hvor olien årligt afkaster millionværdier. De sidste nye automobilmodeller tegner deres spor i ørkenernes sand samme dag, som de for første gang præsenteres i verdensbyerne Paris, London og New York. Mange udsøgte vogne er dog bygget specielt til fyrsterne i de arabiske stater.

Det er i ørkenerne, at olien i sheikedømmerne hentes op, eller ude i golfen langt fra kysterne, hvor man de seneste år er begyndt at bore efter den rigdom, der aldrig ses, fordi den i en stadig strøm fra kilden flyder gennem et sindrigt rørsystem, hvis yderste led ender i kæmpemæssige tankskibe, der fører olien bort. Den første boring efter olie blev gennemført på Bahrain i 1932, men først efter sidste verdenskrig har produktionen taget stort omfang og er samtidig kommet i gang i flere af de andre sheikedømmer. Man må dog ikke vente at se en skov af boretårne omkring Jebal ad-Dukhan og på de andre oliefelter. Kun et par transportable bor er i arbejde og flyttes stadig til nye pladser. Når der findes olie, nedstøbes et rør, der forbindes med rørsystemet til raffinaderiet og den kilometerlange „pier" på Sitra-øen, hvor tætte rækker af sølvglinsende tanke står opmarcheret.

Hele den sydlige trediedel af Bahrains hovedø er Hans Højheds og nærmeste families private jagtdomæne. Her ligger i en lille palmeoase jagtslottet Mattala på vestkysten ud til de store saltsletter med den hvide saltskorpe. Der hersker luftspejlingerne og skaber andre paladser og fjerne glimtende søer, der låner deres farve fra himlens koboltblå marker. I solfald er saltsletterne en gylden flade med dybe

„Verdens ældste" høstredskaber fra Bahrains ørken.

violette snit. Ud på den skal man ikke lade sig lokke af Fata Morganas blændværk med et køretøj, der uvægerligt suges ned på minutter og er redningsløst fortabt.

Landet omkring Mattalas oase er øde og stenet, gennemfuret af årtusinders regnfald med dybe sandtørre flodlejer, wadi'er. På grønne sletter i lavningerne græsser gazeller, harer og mange forskellige fugle. Mellem de brune klipper færdes ørkenræven, og på lune flader ligger „ørkenkrokodillen", „varanen", sløvt i solen, men rejser sig for den mindste støj på sine kraftige, knudrede forben, strækker hals og spiller med en lang kløftet tunge i sit ovnrøde gab. I ørkenens udstrakte, lysfyldte rum, der er uden dimensioner, antager det omkring en halv meter lange krybdyr en størrelse, som var det en af fortidens for længst uddøde kæmpeøgler. Slangen og kæmpefirbenet „tornhalen" bor også i disse egne.

Hvor der endnu er kilder, har oldtidsfolkene også holdt til. Det vidste vi fra luftfotografierne over Mattala, hvor en gruppe grave af sammendyngede sten kunne ses. Selve bostedet måtte opsøges til fods. Vi fandt hurtigt frem til et par tilsandede ruinpladser, og undersøgte dem så ivrigt, at vi ikke bemærkede et par falkonerer, før de stod ved siden af os med falk på armen og indbydelse til besøg på Hans Højheds jagtslot. De var klædt i lang fodsid kjortel, bar brune guldbræmmede kamelhårskapper og rødhvidternede hovedtøjer, den vanlige dragt for hoffets mænd. Den samme klædning fik vi som gave af Hans Højhed sheik Sulman og bar den altid de følgende år. Med den fulgte også et armbåndsur, som anbringes omkring hæftet på den krumme arabiske dolk.

Sheikens jagtslot er en stor, firkantet bygning med søjler og åbne buer mod syd og har kun et eneste rum. Det ligger mellem spredte palmer og gulbrune huse opført af ler. Kameler med deres føl går frit omkring med et bånd mellem forben og bagben, der hindrer hurtige bevægelser. Det er det bånd, som er oprindelsen til den dobbeltsnor, der bæres omkring det arabiske hovedtøj og som blev taget af og bundet om kamelens ben, for at den ikke skulle stikke af, når karavanen gjorde holdt for natten. Derfor bærer den korrekte araber ikke „agal", som snoren hedder, om aftenen, selv om han ingen kameler ejer. Nu er det en særlig del af hovedtøjet, et sort, snoet tov, alle går med om dagen. Kun Hans Højhed og nærmeste familie har „agal" af guld som tegn på høj rang.

På jagtslottets høje, brede trappe ligger talrige sandaler. Inde i salen sidder jagtselskabet med bare ben på tæpper langs de tre sider, mange med jagtfalke på venstre hånd. Hans Højhed sheik Sulman sidder alene ved den vestlige endevæg og der bliver vi budt til sæde på tæppet ved hans side. Der serveres arabisk kaffe i små, hankeløse kopper, krydret med kardemomme og nelliker, gyldengul af safran. Alt imens fremvises en samling særtformede sten, som vi kan fortælle er forhistoriske rester af sødyr fra øens tid dybt under havet. Den forestående jagt drøftes og særlige udvalgte falke til jagten fremvises. De kraftige brun- og hvidspættede fugle sidder alle på en lædermanchet, som falkonererne bærer omkring venstre underarm, eller på en lille rund stol med et spidst jernben, der er hugget ned i gulvet. Falkenes hoveder er omsluttet af en læderhætte med spraglet dusk i toppen og dækkende øjnene, så kun det krumme, hvasse næb rager frem. Det er fugle fra Irans højland og Syriens bjerge, der er indhandlet til Bahrain, hvor de er tæmmet og dresseret til jagt. Men den største og fornemste af dem alle er endnu ikke med. Den gav vi Hans Højhed, for selvfølgelig måtte vi bringe en gave som tak for tilladelse til arkæologiske undersøgelser og det store beløb, der blev stillet til vor rådighed.

Let havde det ikke været at finde på noget til den hovedrige fyrste, der havde midler til at købe alt, hvad der kan erhverves for penge. Sommeren før rejsen til Bahrain tilbragtes på ekspedition i Nordvestgrønland, hvor målet var at finde de ældste eskimobopladser fra tiden før nordboerne. På rejsen måtte forberedelser til arbejdet i Orienten gøres, og megen litteratur læses. Den dag, jeg stødte på et arabisk ordsprog, der fortalte, at en hurtig hest eller en ædel falk i Arabien er mere end en snes kvinder værd, vidste jeg, hvad sheik Sulman bin Hamad Al-Khalifah skulle have. Netop i den egn, hvor ekspeditionen arbejdede, den altid isfyldte Disko-bugt, jager verdens største falk fuglefjeldenes millioner af tatterat'er, den hvide grønlandske tretåede måge. Vor bådfører, den ivrige jæger Finn Christoffersen, og grønlænderne blev taget med på råd. Et par dage efter sad en falk i et lille træbur på kahyttens tag. Men rejsen fra landet norden for polarcirklen, med skib over Atlanten til Danmark i efterårets storme og videre med fly til Bahrain ved Krebsens Vendekreds med en grønlandsk falk som ledsager, var næsten en umulighed. Først da vi efter et par dages flyvning var nået frem til Libanon

og skulle videre med et østerlandsk fly, blev falkens rette værdi erkendt og plads skaffet til dens trange bur i passagerkabinen. I Europa var det for længst glemt, at en falk engang var tegnet på høj byrd og hørte til en luksus, som konger og fyrster omgav sig med. Dertil var jagt med falk eller ørn allerede indført for et par årtusinder siden gennem forbindelse med skythere og andre orientalske folkeslag og blomstrede vældigt op igen under korstogstidens forbindelse med araberne.

Fornemst og størst af alle var den hvide grønlandske falk, der sammen med den islandske falk alene måtte indhandles af den danske konge, der brugte dem som gave til Europas kejsere, konger og fyrster. I 1764 blev der således af kong Frederik d. V skænket falke til kongerne i Frankrig og Portugal og kejseren af Tyskland. I løbet af det 17. århundrede modtog mere end 50 forskellige hoffer falke fra danske konger, men heraf var kun et fåtal den hvide fra Grønland, idet de fleste var islandske, der på brystet er spættet med en lille brun halvmåne. Mange beretninger fra middelalderen viser en ædel falks værdi. Da kong Philip August af Frankrig under korstogstiden i 1104 belejrede Ptolomais i Syrien, skete det, at en hvid falk fløj fra ham og indfangedes på byens mur af sultan Saladins folk. For tilbageleveringen bød kongen den vældige sum på 1000 gulddukater, men sultanen så i falken et gunstigt varsel og afslog.

Da vi landede på Muharraq flyveplads, stod nogle af Hans Højheds mest betroede mænd og modtog os og falken hjerteligt. Én førte straks falken hastigt bort. Vi så den først en lille måned senere, for sheik Sulman holdt „Ramadan", fastemåned, fordi han under den sidste Ramadan var til dronning Elisabeths kroningsfestligheder i England. Ramadan er dog ingen egentlig fastemåned. Man gør kun „nat til dag", må ikke spise, drikke eller ryge så længe, der kan ses farveforskel på en hvid og en rød tråd, altså så længe det er lyst. Den første audiens blev vi indbudt til i det store palads i Rifáa al Gharbi på et højdedrag i Bahrains indre. Der blev den grønlandske falk ført frem. Den er allerede dresseret, lyder navnet „Green" og modtager et stykke råt kød af Hans Højheds hånd.

Mod solfald begynder falkejagten, dog ikke som nogle få år tilbage fra hesteryg, men i jeep. Fremme på det sted, hvor der skal jages, går falkonererne med deres dyr op på højderne, tager hætten af falkene og kaster fuglen mod byttet, som dræbes af deres skarpe klør

og krumme næb. Falkene, der alle har eget navn, så de kan kaldes tilbage, når de flyver frit i ørkenen, er opdraget til at tage forskelligt vildt, i Centralasien i tidligere tid endog til ulve- og menneskejagt. På Bahrain jager man gazeller og fugle, herimellem særligt den velsmagende hønsefugl, hubara. Fra luften styrter falken sig med samlede vinger som en stukas mod byttet, der dræbes på stedet.

Endnu i dag er falkene de arabiske sheikers yndlinge. De ofrer store summer på deres falkonerier, hele små paladser, der i størrelse dog ikke kan måle sig med Kublai Khans. Han boede i Shanghu nordøst for Peking, hvor han havde et marmorpalads til sine falke. På den årlige jagt i Manchuriet blev han fulgt af 10.000 falkonerer med 500 falke, høge og gribbe. Selv sad den gigtsvage Khan, Djengis Khans sønnesøn, i en prægtigt udskåret bærestol behængt med guldstukne tæpper og dækket af tigerskind, båret frem af fire elefanter.

Den hvide grønlandske falk blev altid ført frem ved de store modtagelser i det gamle palads på Bahrain, og ryet om den nåede fjerne ørkenstammer i andre arabiske stater.

Mellem de mange flintpladser i Bahrains ørken er der en af særlig art. Spredt omkring en næsten udtørret kilde, en pyt grønligt bittert vand, ligger talrige tilhuggede flintstykker, spåner og småflækker som på oldtidsmandens bopladser. Mellem dem er firkantede stykker, skråt tilhugget i den ene ende, og lange flækker med afhuggede kanter, henholdsvis slagflint til beduinernes bøsser, som er blevet brugt helt op til vore dage, og ildsten, som vi har set i brug hos en ørkenstamme, hvor den gamle sheik ikke ønskede noget så moderne som tændstikker i sine sorte telte. Med et stykke stål, bådformet som det brugtes i vikingetid for 1000 år siden i Europa, slås gnister af flinten i let antændeligt uld, når ild skal gøres under kaffekedlen. På jagt efter flintepladser i ørkenen med nye deltagere, der skal sættes ind i denne del af ekspeditionens arbejde, gøres der ofte ligesom tilfældigt holdt ved de tætte, kraftige palmebuske, som markerer kilden. Længe varer det vanligvis ikke, før glade råb lyder fra én, der har fundet sit første „ørkenflint", men glæden mindskes, når det bliver oplyst, at det er flint til beduinernes flintlåsbøsser og måske fra begyndelsen af dette århundrede. Så kender vedkommende også bøsseflint resten af sine dage og får ofte brug for denne viden i det arabiske.

Gådefulde gravhøje

Efter en måneds rekognoscering måtte vi vise os som gode graverkarle og tog fat på et par gravhøje i den nordvestlige gruppe i nærheden af landsbyen Sar. Vi manglede materiale til tidsbestemmelse af lerkarskår fra nogle af de bosteder, vi allerede havde fundet. Bahrain var jo ukendt land for os og skår af lerkar eller endnu bedre hele kar, der gennem oldtiden ofte skiftede i form, farve, udsmykning og gods, er et af arkæologens bedste midler til tidsbestemmelse. Og lerkar var vi sikre på at kunne finde i højenes gravkamre, selv om de var plyndrede, for vi vidste, at almindeligt husgeråd ikke havde værdi for gravrøverne, der næsten altid lod det ligge og kun var ude efter guld, kobber og andre dyre sager.

Men der var også en anden grund til at tage fat på højudgravninger, inden rekognosceringen af hele vort område var afsluttet. Efterhånden som tiden gik, blev der fra forskellig side set lidt skævt til de to arkæologer, der tidligt hver morgen drog ud i øens øde egne og sent om aftenen kom hjem med nogle flintstykker, som de ganske vist fortalte var årtusindgamle redskaber, men som andre ikke kunne finde, når de tog ud til de samme egne i ørkenen. Det var der vist noget fordægtigt ved, blev der sagt i den altid velorienterede og nysgerrige røgelsesduftende basar i hovedstaden Manama.

Den største og en noget mindre høj nær Sar så ud til at være velbevarede og var uden spor af gravninger i den hvælvede top. De blev udvalgt til undersøgelse. En arbejdsleder og 20 kulier var engageret som hjælpere, udtaget af en broget flok af tilflyttere fra mange lande, der altid stod og ventede på beskæftigelse på pladsen ved Bab al-Bahrain, Bahrains tårn i Manama. Det var en blanding af Østens og Afrikas folk i mangefarvede, skørtelange dragter, alle med tørklæder om hovedet og bare fødder, der mødte op straks efter solopgang ved vagtmandsteltet, ført derud i „kontrakterens" åbne lastbil. De viste sig hurtigt uegnede til det hårde arbejde i højene og blev efter nogle dage udskiftet med nye folk og ny arbejdsleder, der var lige så umulige. Spurgte vi i landsbyerne efter hjælpere, fik vi at vide,

Oldtidshøj ved Sar under udgravning.

at der var ingen kulier. Dette ændredes dog snart. Det var fem halvvoksne drenge fra Sar, der først meldte sig til arbejde. Da det rygtedes, at de danske arkæologer var hyggelige folk, blev tilstrømningen af indfødte fra de omliggende landsbyer så stor, at den mere end rigeligt dækkede arbejdsbehovet, selv da det kom op på over et halvt hundrede mand. Arbejdsledelsen overtog vi selv. Alle var raske folk, villige og gode til arbejde, vant til at tage fat i palmehaverne, ved husbygning og perlefiskeri. Et lystigt arbejdsfællesskab mellem bahrainer og danskere var etableret. Man var pludselig godkendt af øens gamle befolkning, der måske har aner helt tilbage til gravhøjenes tid. Blev inviteret til bryllupper og anden festlighed i landsbyerne. Blev beskyttet, de gange oprørsfaklen var tændt på Bahrain, hvorunder huse og biler tilhørende europæere blev brændt, og alle fremmede måtte søge sikkerhed bag regeringens militære magt. Det var de samme hjælpere, der kom igen fra år til år. De kendte efterhånden vort arbejde og udgravningsteknikken så godt, at alt gik nemt fra hånden uden spild og ødelæggelse, hvad der fremfor noget sikrede ekspeditionen gode resultater.

Det havde ikke været let at udvælge et par gravhøje til undersøgelse mellem 100.000, men vort valg viste sig at være heldigt, fordi de høje, vi undersøgte, dækkede to slags stenkamre. Selv om de begge var plyndret for det værdifuldeste gravgods i meget gammel tid, sandsynligvis allerede i oldtiden, så indeholdt de interessante fund og fremfor alt lerkar, der dog var i skår. Vigtige iagttagelser om højene og gravkamrenes opbygning blev samtidig gjort.

Begge gravhøje var opført af skarpt, kalkholdigt grus og dækkede svære stenkamre, opbygget af kvaderhuggede stenblokke med tonstunge dæksten og indgangen vendt mod vest, mod den nedgående sol, som alle Bahrains gravkamre af samme slags er det. Stenmaterialet er brudt på øen, hvor det findes som metertykke lag under sandet: en grå, grovkornet, flintagtig stenart, aflejret for årmillioner siden i havet, hvoraf landet som en skildpaddes hvælvede skjold engang dukkede op og det på samme tid som Møns, Stevns og Sangstrups hvide klinter hævede sig fra havets dyb i Danmark. Det fortalte vi engang Hans Højhed sheik Sulman, der siden ofte fremhævede denne fælles oprindelse for vore lande, når vi besøgte ham i hans palads, og tilføjede, at vi jo også havde de samme hvide og røde farver i vore flag. Stenbrud ses endnu, hvor de millioner af blokke er

hentet, der ligger skjult i de 100.000 gravhøje. De største sten vejer op mod et halvt hundrede tons og har krævet et vældigt opbud af kraft ved brydning og transport. Irgrønne mærker fortæller endnu, at kobberkiler har været brugt ved udkløvningen af de gigantiske stenblokke.

Den mindste af de høje, der blev udgravet, var godt et par meter høj og knapt en snes meter i tværmål, en størrelse, der findes i titusindvis på Bahrain og svarer til en almindelig dansk gravhøj fra bronzealderen. Gravkamret var et par meter langt og en meter bredt og indgangen dertil var endnu lukket af omhyggeligt opstablede stenblokke i tre skifter, mens et øverste og fjerde skifte var væltet ind i graven af røvere, der gennem en trang skakt var trængt ned til kamret. Gennem dette hul kunne man se ind i det mørke gravkammer, hvor milliarder af saltkrystaller glimtede som bittesmå diamanter på vægge og loft, dannet af nedsivende vand fra den saltdrukne højfyld.

Når det har været muligt for røverne både i denne høj og i alle de andre hundredtusinde høje at trænge gennem sandet i en skakt på omkring en halv meter i tværmål til de dybtliggende gravkamre, så skyldes det, at den kalkholdige grus, Bahrains oldtidshøje er opbygget af, gennem århundrederne er sammenkittet til et næsten cementhårdt materiale af nedbøren, der tidligere må have været betydeligere end i vore dage. Det viser høstredskaberne af flint fra ørkenen sammen med et omkring 10 cm tykt vækstlag på oldtidens overflade, bevaret inden for det cirkelslag, gravhøjene dækker.

Kun med spidshakke og stor muskelkraft kan man i dag trænge ned i højene. Herom bærer vore hænder endnu synlige vidnesbyrd, seneknuder i håndfladerne, for vi måtte selv gå i spidsen for den snes kulier, der hjalp os den første tid med udgravningen. Så hårdt jordarbejde havde de aldrig tidligere været ude for. Når den løshakkede grus var skovlet i kurve flettet af bast fra daddelpalmernes stammer, blev de båret ud af højen på hovedet i elegant slentrende gangart.

I bunden af gravkamret lå endnu skeletrester af en mand, hvilende på højre side, med bøjede ben og hænderne foran ansigtet. Men hvad havde gravrøverne efterladt til os udover skeletresterne? Et rødt og dejligt lerkar, knust i mange småstykker, men alligevel muligt at sætte sammen, og et strudsæg, afskåret i den ene ende og

Tyrehoved af kobber fra Barbartemplerne.

Arkæologernes lejr på Qala'at al-Bahrain.

med rød maling, der har gjort det til et fornemt drikkebæger. Men hastigt er plyndringen gået for sig, for i dette kammer har røverne overset to værdifulde kobberstykker, et spydblad og en kraftig dupsko, der sad indstukket mellem bagvæggens kvadre og svære dæksten, hvor de var anbragt før gravkamret lukkedes for mere end 4000 år siden.

Den store gravhøj dækkede, som alle de store gravhøje på Bahrain, to stenkamre, det ene anlagt oven på det andet og med indgangene ud til en stor, firkantet skakt, opført af groft tilhuggede stenblokke. Inden disse to kamre blev brugt til gravsætning, man kan gætte på en fyrste og hans frue, har de stået som i et rundt tårn med tre afsatser og med åben skakt foran gravkamrene, hvortil en stentrappe fra vest førte op. Derved har disse store bygningsværker, inden grus dyngedes op omkring dem, så de blev kuplede gravhøje, været cirkelrunde trinpyramider med tre afsatser, som de store tempelhøje, zikkuraterne i Mesopotamien og kong Zosers trinpyramide ved Sakkara i Ægypten, der dog har kvadratiske grundplaner, hvad det tempelanlæg, vi senere fandt ved Barbar på Bahrain også havde.

I de to gravkamre fandtes lerkarskår, i det underste desuden spor af elfenben og brudstykker af en rund kobberskive med en ophøjet kant, så den kunne dækkes med vand og bruges som spejl af en Bahrain-skønhed i oldtiden.

Et gennemgående træk fra gravene er, at den døde skulle hvile på uberørt jord, på jomfrueligt leje. Hvor der kun er et kammer, har man gravet gennem vækstlaget fra oldtiden på højbunden til de lyse sandlag eller ned til klippegrunden, men hvor der er to gravkamre, har man i det øverste, hvis bund dannes af dækstenene over det underste gravkammer, påført undergrundssand, så den, der skulle hvile dér, ikke har været anderledes stillet end den jordfæstede i det underste gravkammer. Samme skik kendes fra mange egne af verden, også fra Nord- og Vesteuropa, hvor de store stengrave, jættestuerne, har en lignende grundplan som mange af Bahrains stenkamre. En forbindelse i oldtiden mellem Norden og disse fjerne områder gennem Middelhavet, hvor tilsvarende stenkamre kendes fra øerne, og langs Vesteuropas kyster, der ligeledes har mange stengrave, er ikke udelukket.

Gravhøjene i Bahrains ørken er af meget forskellig størrelse, de mindste knap en meter høje og fire-fem meter i tværmål, de største

Gravhøj med to tilmurede gravkamre og plyndringshuller under dækstenene.

mere end 10 gange så store. De dækker alle stenkamre, der har fællestræk i form, opbygning og orientering, men følger højene i størrelse, således at de mindstes kamre kun giver trang plads til den døde, der ligger sammenbøjet på siden i sovestilling, mens de største rummer hele sale med mange nicher og i to etager, hvor der har været plads til et stort følge og rige gravgaver. At denne forskel i størrelse af de dødes bolig afspejler den gravlagtes betydning i levende live hos de folk, der herskede i 3. og de første århundreder af 2. årtusinde på Bahrain, er sandsynligt. Kun en snes af gravhøjene er omkring 10 meter i højden og et halvt hundrede meter i tværmål. Langt det største antal er omkring et par meter høje og 12–15 meter i tværmål.

Rang i øverste klasse må de folk have haft, som har været gravlagte i de største af de 100.000 gravhøje. De ligger i en tætsluttet gruppe lige midt på den nordlige del af øen, hvor ørkenen stikker en tunge ind mellem palmelundene mod landsbyen Ali's hvide stenhuse. Her lå helt op til vore dage en højgruppe af usædvanlig skønhed, en snes okkergyldne kupler omsluttet på tre sider af palmetræernes olivengrønne pragt og mod syd gravhøj ved gravhøj så langt øjet rakte, helt til horisonten. Kun nogle få af de største høje er nu tilbage. Resten danner fundamenterne i Bahrains nye havneanlæg ved Manama, mens landsbyens huse strækker sig ud på deres tomter mellem de sidste ødelagte monumenter.

I denne gruppes gigantiske høje må Dilmuns herskere i oldtiden have fundet deres sidste hvilesteder i de vældige stenkamre. Kun ét enkelt og ikke af de helt store kamre er nu bevaret nogenlunde intakt. Det indvendige af dette gravkammer er beklasket med „jus", hvis hvide uforvitrede flader bærer hundreder af besøgendes navnetræk i arabiske og latinske bogstaver. Det giver stadig et begreb om den dygtighed, hvormed de store stenkamre er opført, at de har kunnet stå urokket gennem mere end fire årtusinder. I de andre ødelagte storhøje ligger kamrenes tonstunge stenblokke hulter til bulter, sammenstyrtede efter at de fleste sten er fjernet til bygningsbrug. Hvor fast selve højmassen er, ser man et par steder, hvor højene fra de tre verdenshjørner ser velbevarede ud, men mod vest, hvor indgangen har været, er et gabende hul. Alle kamrenes sten er fjernet, selv loftstenene, uden at højens top er skredet sammen.

Til seks af de største gravhøje har der hørt et særligt anlæg, en

Malede drikkekar fra storhøj ved Ali.

ringmur med et tværmål på 150–200 m og 2–3 m høj. Nu anes de kun som en grøft i terrainet, hvoraf alle stenene er opbrudte. Lignende kredse omkring gravhøje med stenkamre kendes fra Vesteuropa helt op til Orkney-øerne og antyder en forbindelse for 4500 år siden over dette lange stræk.

Håbløst skulle man synes, det ville være at begynde en udgravning af disse „bjerge", som er større end Danmarks største gravhøje, tilmed da deres gravkamre allerede i slutningen af forrige århundrede var ruiner. Alligevel tog vi fat på at undersøge et par i ekspeditionens sidste år for at fravriste dem endnu nogle hemmeligheder. Det lykkedes også. Deres opbygning i tre etager, der senere er blevet skjult under grusmasser, blev klarlagt og var således som den største af de først undersøgte høje ved landsbyen Sar. I den ene gjorde vi et heldigt fund, tre smukke skåle og to drikkebægre på svajet fod af ganske tyndt, fintdrejet rødt gods, de to bægre med påmalet mønster

i sort maling, der giver en datering af denne høj til tidligt i 3. årtusinde. Disse sjældne lerkar lå i skår på en sådan måde i skakten, der førte ind til det underste gravkammer, at det ikke er svært at forestille sig, hvorledes de er kommet der. En af gravrøverne har forelsket sig i de kønne lerkar og som det sidste, har han taget dem med sig, men i hastværk og blændet af dagens stærke sollys er han snublet over kamrets tærskel og tabt de skøre kar, som straks er gået i skår. De lå der endnu alle og er igen samlet til hele smukke kar. I en anden høj gjorde vi et guldfund i den trange skakt, røverne havde gravet fra højtoppen direkte til stenkammeret. Tydeligt var det, at de fra tidligere plyndringer vidste god besked med højens indre. I denne skakt lå en yndig dobbeltspiral af fint guld, teknisk fuldendt guldsmedearbejde og af en udsøgt form, der blandt andet kendes fra tidlige mykenske grave i Grækenland. Det er sandsynligt, at dette guldsmykke kun er et lille led af en prægtig kæde, tabt, da gravplyndrerne trak sig tilbage efter besøget i det dybe, mørke stenkammer. Også tidligere ekspeditioner har fundet glemt eller tabt gods i plyndrede grave: en guldring, ørenringe, en slank kvindefigur af elfenben og benet af en tyr af samme materiale. Disse fund af guld og elfenben vidner om fornem kunst og kunsthåndværk og en rigdom på gravgaver, der har fristet, da højbyggernes slægter ikke mere kunne værne deres fædres grave.

Langs vejen, der fra Manama fører gennem nordkystens dejlige palmehaver, ligger mange gravhøje. Ikke i tætsluttede grupper som i ørkenen, men mere spredt og af anden form. De er fladere, har ikke ørkenhøjenes smukke rejsning og er ofte indbygget i hinanden, så de danner uformelige dynger. Dem måtte vi selvfølgelig også have rede på. Allerede det første år blev tre undersøgt, og senere blev flere lejlighedsvis udgravet. De viste sig at være fra jernalderen, århundrederne på begge sider af Kristi fødsel.

En gruppe for sig udgjorde disse tre høje, selv om de var af meget forskellig størrelse, fra 1–3.20 m høje og 9.5–9 m i tværmål. Centralt i bunden af dem alle lå en mandslang, cementeret kiste, dækket med stenblokke, sammenkittet med cement til et tæt dække. På en af gravene var dette formet som en cirkelrund plade. Gravene var alle plyndrede, nogen af dem endda flere gange fra forskellig side, således graven med det runde dække, der både var gennembrudt på midten og i den ene ende. Den omtrent halvanden meter dybe grav,

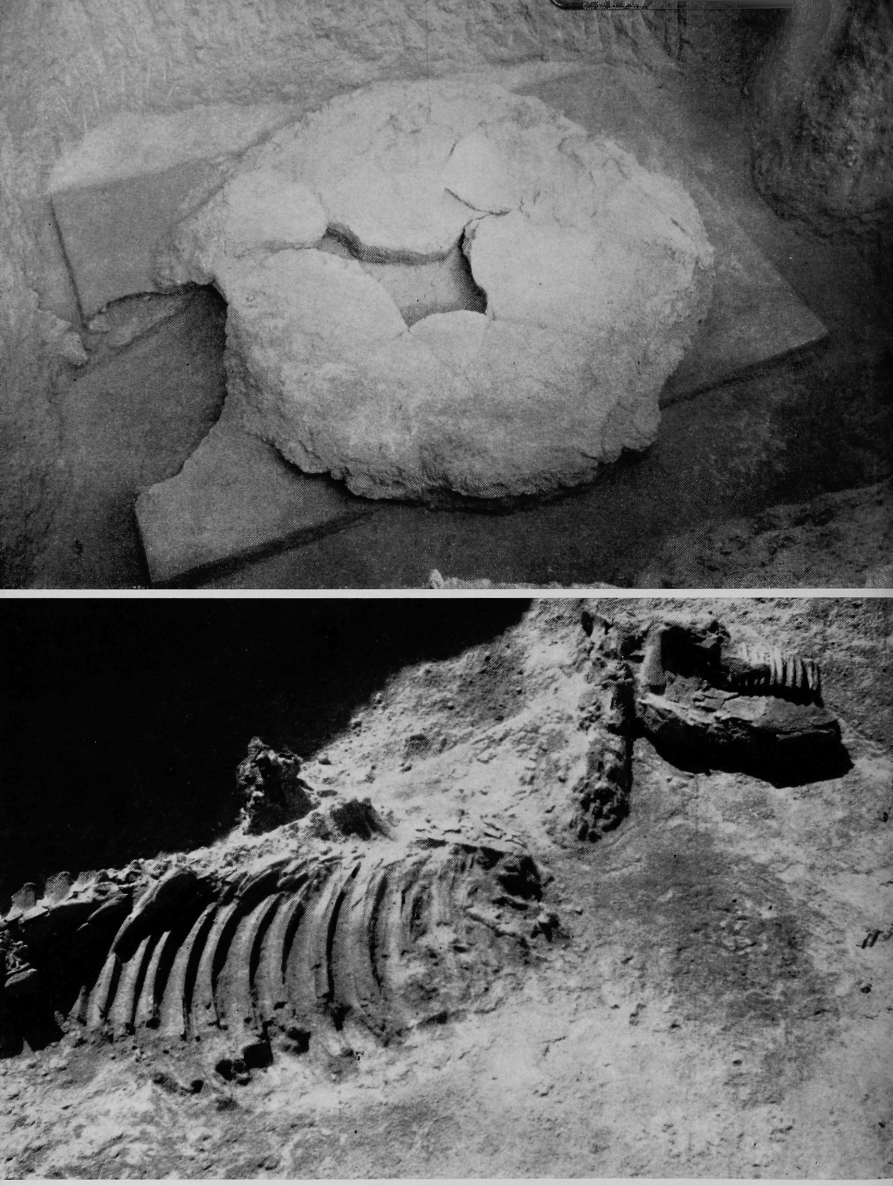

Jernaldergrav med indbrudshuller og hesteoffer.

der var nedhugget i fast klippeundergrund og cementeret i sider og bund, gemte alligevel en overraskelse. Fra første dag havde kulierne ofte talt om det guld, de mente, vi gravede efter. En af dem, der rensede bundlaget i kisten, rettede sig pludselig op og rakte Bibby en rund skive med ordene: „Her er guldet". Både denne guldskive og endnu én fandtes i det fugtige og bløde cementlag i bunden. Det var brakteater, ensidigt prægede guldskiver, ca. 3 cm i diameter, den ene af en blomst med 8 kronblade, den anden af en firkant og fire hjerteformede figurer. Guldbrakteater bæres den dag i dag af mange kvinder på Bahrain i række over panden som smykke, nu med skriftsteder fra Koranen og slået af indiske guldsmede i Manamas guldgade, hvor værksted ligger ved værksted. I midten af 1. årtusinde efter Kristus var lignende guldbrakteater prydet med fantasifulde dyrebilleder, guder og tegn, almindelige i de nordiske lande, der i denne tid havde forbindelser gennem Østeuropa helt til Sortehavskysterne og endnu længere østpå, hvilket kunne tyde på en fælles rod for både Bahrains og Nordens guldbrakteater.

Resultatet af en af de andre jernaldergrave var måske endnu mere betydningsfuldt. Kistens dæksten var fjernet og flere senere gravlægninger foretaget, både i den og i højens fyld. Alligevel var de vigtigste gravgaver endnu på oprindelig plads. Helt ved bunden i den fugtige cement kom en grønlig plet tilsyne. Den dækkede en lille samling gravgods, en omtrent 40 cm lang jerndolk i skede af jernblik og med håndgreb afsluttet i en bronzering, en 15 cm lang jernkniv, en bronzestang med ringformet hovede, samt en rillet fajanceperle. Dolken med ringgreb og fajanceperlen fortæller, at den gravlagte har hørt til skythernes folkestammer og må være kommet med dem fra den anden side af Den arabiske Golf. Derfra spredte skyterne sig på raske heste og gjorde indfald i mange lande. I midten af 1. årtusinde før Kristus nåede de helt op i Centraleuropa til Berlinområdet. Et par århundreder efter Kristus bliver handelsvejene til Sortehavets nordlige kyster åbnet, da den romerske kejser Marcus Aurelius slutter traktat med de østlige folk. Ringsværd og andet fra de østlige lande bringes da op til Nordens folk, hvor sølvkar har mundblik af guld med fremstillinger af krigere med ringsværd og heste. At de skythiske ryttere også nåede ned gennem Arabien helt til Bahrain, fortæller vore gravfund for første gang. Den lille fajanceperle blev båret ved ringsværdet både i Sydrusland og Mellemeuropa

som værnende amulet og for at gøre det farligt. Men også hesten fulgte naturligvis med til Bahrain og der sin herre i døden. På kanten af den brede cementplade, der omgav gravrummet, lå således en hests skelet, måske af samme race som de berømte arabiske fuldblodsheste, som Bahrains herskere stadig holder talrigt i deres stutterier.

Centralgravene, de store cementerede kister fra rytterfolkets tid, var ikke de eneste grave i jernalderens høje. De har været brugt til gravlægninger helt op i 7. århundrede, den første islamiske tid. Derfor skulle vi altid grave med største forsigtighed, for de islamiske grave måtte naturligvis ikke forstyrres. Let var det ikke altid straks at bestemme en senere anlagt grav som islamisk, når den døde kun har været indsvøbt i et klæde eller en måtte, der tegnede sig som en mørk stribe i sandet omkring skelettet. Vi vidste dog, at man på disse breddegrader lagde de døde på højre side i retningen nordvest-sydøst, så ansigtet var vendt mod det hellige Mekka fjernt på den anden side af Den arabiske Halvø, der i sydvest tegner en blå kontur, hvor himmel og hav mødes. At „hedningernes" grave blev åbnet og skeletterne optaget til senere studium hjemme, var der ingen af vore indfødte medarbejdere, som havde noget imod.

Høvdingene for rytterfolket i de cementerede kister har sandsynligvis været gravlagt i storhøje i palmehaverne ved nordkysten. Der ligger en række på 6 af omtrent samme størrelse, som bronzealderhøjene ved Ali. De bærer alle spor af tidligere plyndringer. En af dem blev åbnet for et halvt hundrede år siden, og i den stod endnu resterne af en vældig cementeret kiste af ovenomtalte slags, der viste, at disse storhøje var fra jernalderen. At vi her har med fremmede erobrere at gøre, fortæller placeringen af dem i palmehavens område ved nordkysten. Vældige områder af dyrket land må være blevet ødelagt, da de opførtes for et par årtusinder siden.

En storproduktion af cement er medgået til bygning af de mange grave i højene på Bahrain, og endnu produceres meget i vore dage af øens kalksten, der er nem at bryde og velegnet til dette vigtige bygningsmateriale. Hovedparten brændes nu af særlige folk i omegnen af Ali i velbyggede ovne, hvoraf flere er opført i siden på de store bronzealderhøje. Produktionen derfra bruges hovedsagelig til byggearbejder i byerne, men i landsbyerne øen over laves der cement til eget byggeri på en meget enkelt måde, sandsynligvis som man har gjort det allerede i oldtiden. Kalkstenene stables op med lag af palme-

træ imellem på en sådan måde, at der ved bunden af dyngen, som kan være 4–5 kubikmeter, er en række parallelle trækkanaler. I dem antændes bål, der efterhånden æder sig gennem kalk og palmetræ, som forvandles til en stor grålig dynge. Trækullet sorteres fra og resten gennembankes under sang med en kæp til pulverform, så det er rede til opblanding med vand, når der skal bygges. Det hvide materiale, der vanligvis brugtes i de store bronzealderhøje var gips, „jus", mens det gråbrune materiale i jernaldergravene er kalkmasse, „nura", men fremstillingen er ens for begge produkter.

Af lerkar laves den dag i dag mange på Bahrain med samme teknik og på samme sted som i oldtiden. Som et bjerg af søndrede potter ligger en affaldsdynge ved landsbyen Ali og markerer stedet. I størrelse kan den konkurrere med bronzealderens gravhøje, har omtrent samme højde, men er af større udstrækning. I dens top er pottemagerovnene anlagt, opbygget af soltørrede sten, formet af pottemagerler og rester af affaldsdyngen. Man fyrer som i kalkovnene med palmegrene, men når dog ikke så høje temperaturer som i oldtiden, hvis potter var hårdere brændt. Vore dages Ali-potter er gule, en farve der skyldes den mindre forvitrede lermasse, som bruges nu og giver forskellen fra oldtidens røde lerkargods. Pottemagerværkstederne er palmehytter ved affaldsdyngens fod. Drejeskiven er anbragt i en grube i jorden, hvori pottemageren sidder med benene, sparker skiven rundt og har det omgivende jordgulv som et bekvemt arbejdsbord, et gammelt træk, der benyttes både af vævere, smede og andre håndværkere i dette hjørne af den arabiske verden.

Alle familiens mandlige medlemmer er i arbejde med pottemageriet: faderen drejer, sønnerne ælter leret med fødderne og slår det op i stokke klar til brug og bedstefader fyrer op i ovnen med palmegrene. Lerkarformerne er enkle og smukke, store og små vandkrukker, vandpiber og hoveder til vandpiber er de almindeligste. De sælges i basaren i Manama og desuden hver torsdag formiddag på et marked, der holdes ved øens ældste moské Suq al-Khamis med tvillingminareterne, hvor alle andre håndværkere fra landsbyerne fremlægger deres arbejder til salg. Endnu et sted på Bahrain har man i gamle dage drejet potter i stort omfang, ved landsbyen Tubli nordøst for Ali, hvor en stor rødlig affaldshøj rummer milliarder af skår, sammendynget i årtusinder omkring gennembrændte pottemagerovne.

Daglig kan man stadig se Bahrains kønne kvinder, tilhyllede i farvede sjaler og slør, gule og røde, irgrønne eller blå, rankt vandre fra kilderne gennem palmelundene med en større lervandkrukke på hovedet og tre-fire mindre hankekrukker af Ali-fabrikat i fingrene, et syn, der bliver sjældnere og sjældnere. Aluminium og plastik har allerede næsten slået det gamle håndværk ud. Bahrains hjemmelavede vandkrukker vil snart gå helt af brug. De gamle pottemagerfamilier i Ali, hvoraf kun to er tilbage, er allerede begyndt at fremstille nye fremmede former som turistvarer.

Oldtidstempler ved Barbar

Det var et lille hjørne af en tilhugget stenblok, som ragede op i nordsiden af en stor grusbanke i palmehaverne ved landsbyen Barbar nordvestligt på Bahrain, der førte til et af ekspeditionens betydeligste resultater: fundet af stenbyggede templer fra 3. årtusinde f. Kristus. Mange hårde arbejdsdage lå da bag. Udstrakte områder var gennemvandret, og mange gange havde vi gjort holdt for en kortere tid for at foretage prøvegravninger på steder, hvor oldtidens anlæg kunne være skjult under metertykke sandlag.

Et af de steder, hvor vi gennemgravede en byhøj, var ved indlandsbyen Sar ikke langt fra de første gravhøje, som undersøgtes. Landsbyens palmeflettede huse strækker sig der mageligt hen over en stor grushøjning og klynger sig i den sydlige ende til nogle høje, rustbrune toetages stenhuse. Fundamenterne af lignende huse kan følges sydover på den smalle byhøj, der til den ene side har dybe, blå kildevæld og palmehavers overdådige grønhed, til den anden ørkenens nøgne grusvidder, der i horisonten bølges af gravhøjenes kupler. Det var den sydlige ende af den nu ubebyggede byhøj, der interesserede os, fordi den utvivlsomt er dannet ved menneskers bosættelse på dette sted gennem lange tidsrum. Sådanne byhøje kaldes „tell", det arabiske ord for en banke i ørkenen, der dækker ruiner af bygninger og andet menneskeværk. De er dannet ved fortsat bebyggelse på samme sted, ofte gennem årtusinder, idet nye bygninger stadig opførtes på de ældres tomter, så byens niveau hævedes lidt for hver ny bebyggelse. Hvor man har anvendt soltørrede lersten til husene, voksede byhøjen raskest. Mange tell'er i Det mellemste Østen når således højder på 10–20, ja 30 meter eller mere, alt efter hvor længe bebyggelsen har varet.

På Sar-byhøjens ubebyggede ryg anlagdes et udgravningsfelt, der førtes ned gennem de skiftende kulturlag. De første to meter i dybden viste tre horisonter af bosættelse, husgulve og væggenes murrester tydeligt adskilt af sandlag. Alle var de af islamisk oprindelse og fra det sidste årtusinde. I det mellemste af disse bosættelseslag,

Grusbanke ved Barbar, der skjulte tre oldtidstempler.

kulturlag kalder arkæologerne dem, var der et arnested dækket af let aske, der føltes lun, som var den fra et nyligt slukket bål. I den stod lerkar, tykmavede og runde med den hygge ved sig, som potter i en åben skorsten altid har, lænet mod hinanden. De fortalte eventyr fra svundne tider. Et sodsværtet hankekar berettede om ildens glødende kærlighed, der har givet det en dyb og varig revne i kanten, et lille tudkar om smukke læber, det har læsket med kildens klare, friske vand, en stor beholder om alt det gode, den har rummet, mens den var i brug. Nu var de alle fyldt med ørkenens utalte sandkorn.

Under det tredie kulturlag kom der et svært, gråt sandlag næsten uden menneskers efterladenskaber. Det var tydeligt, at det var sammenblæst og ikke aflejret gennem bosættelse. Først i seks meters dybde, helt ved byhøjens bund, var der atter en kulturhorisont, et ganske tyndt lag af potteskår og snegleskaller, men ikke med bygningsrester i et omfang, som ville gøre en større udgravning lønnende.

Byhøjninger er der nok af i det nordvestlige Bahrain. Mange steder søgte vi møjsommeligt ned gennem sand- og kulturlag som ved Sar, men med samme magre resultat. Der er imidlertid kun én vej frem – at fortsætte prøvegravningerne. Arbejdet er alligevel spændende på hvert nyt sted og mindre fund af betydning gøres stadig. Samtidig bringer udgravningerne ved landsbyerne med lokal arbejdshjælp et hyggeligt forhold til befolkningen. Man bliver budt hjem, får the, friske palmeskud og fra palmetræerne endnu ikke udfoldede støvdragere, der har en bittersød smag som umodne valnødder. Vandpiben går rundt, mens man sidder og hygger sig med korslagte ben på flettede måtter af palmeblade, altid omgivet af en flok unge mænd og børn af begge køn. Kvinderne holder sig skjult bag palmehegn og slør, men deres sorte, nysgerrige øjne anes overalt.

Grusbanken ved Barbar adskilte sig ved første øjekast ikke meget fra mange af dem, vi allerede havde gravet os til bunds i uden resultat. Det var den tilhuggede stenblok med mærkværdige fordybninger i overfladen, et dybt rundt hul og to flade firkantede udskæringer i den anden, som opfordrede til en nøjere undersøgelse.

Banken var meget uregelmæssig på overfladen, furet og slidt af vind og nedbør gennem århundreder, men et væsentligt træk i dens opbygning blev straks iagttaget. Den bestod af tre næsten kvadratiske jordvolde med afrundede hjørner, den ene mindre end den an-

den og liggende over hinanden, således at den øverste og mindste dannede anlæggets krone. Den var på denne måde opbygget som de mesopotamiske trinpyramider, zikkuraterne, der på toppen har tempelanlæg. Det udelukkede dog ikke, at det kunne være en gravhøj, for som omtalt er Bahrains store bronzealdergravhøje i det indre opbygget ligesådan med tre trin, en form der skjules af den ydre gruskappes profil. Det blev også bemærket, at der på bankens overflade lå talrige bittesmå kobberstykker og potteskår af rødligt gods og ikke som på de mange andre højninger i dette område mængder af skår fra islamisk bosættelse. Mistænkeligt var det dog, at banken lå som den vestligste af den række storhøje, der fra landsbyen Jannusan følger den nordlige kystlinie, men denne høj lå imidlertid i betydelig afstand fra de andre, omkring 800 m fra kysten.

Prøvegravninger i omegnen blev straks standset og mandskabet samlet på banken, i hvis nordside der hurtigt afdækkedes endnu en tilhugget stenblok, en vældig kubus ca. halvanden meter på hver led, meget fint tilhugget og med firkantede fordybninger i oversiden. Bag denne kom snart efter et stykke af endnu en stenblok til syne, liggende oven på en regulær mur, der var opført af kvaderhuggede blokke, sammenholdt med cement af koralkalk. For at få klarhed over bankens indre, blev den gennemskåret af en grøft fra nord til syd. Der gik imidlertid mange dage, før vi vidste, hvilket enestående anlæg, vi havde fundet, selv om jærtegn fra de magter, der engang rådede over stedet, stadig varslede gode fund.

En af de første dage hvislede en slange frem mellem arbejdernes bare ben fra et lag af stenbrokker i udgravningens væg, slank og lysegrå, knap en meter lang og med sorte advarselstegn på ryggen. Alle redskaber vendtes straks mod krybdyret, der snart lå massakreret i mange små stykker. Samme skæbne fik de slanger, der de følgende dage dukkede lige så overraskende frem fra ruinresterne i sandhøjen. Én blev dog fanget levende med et greb i nakken af en hurtig hånd og løftet højt tilvejrs, hvor den blev holdt, til en fingernem kuli af palmeblade havde flettet en lille hætte, som blev trukket ned over hovedet på den. Slangen blev derefter overrakt som en udsøgt gave til arkæologerne.

Daglig viste mange skorpioner sig. Nogle af dem er små grå dyr, næsten ikke til at se i sandet. Andre er store kraftige fyre, sorte som ukogte hummere og med store gribekløer. Enkelte er lysende grøn-

Fundamentsten til gudebilleder i Barbartemplerne dukker frem.

Barbartemplernes sydmure, det mellemste med trappe.

ne som palmernes friske skud; men alle har de løftet bagkrop med fremadvendt giftkrog parat til hug. Skorpionerne synes at være klare over deres egen farlighed, bliver liggende i angrebsstilling og dræbtes derfor omgående. Hidsig og angribende er derimod en anden fyr, der også flere gange daglig dukker op. Den er maddikegul, 3–4 cm stor og med 10 hårede edderkoppeben og et næb af fire stærke, brune kindbakker, der bider i alt, hvad der kommer nær. De indfødte siger, dens bid er dødeligt, men en bekræftelse herpå har vi heldigvis aldrig fået.

Ved det første års udgravning blev det påvist, at der under grusdyngens overflade lå fundamenter af to store templer, det ene over det andet. Det følgende år blev endnu et tempel påvist helt i bunden af grusbanken, liggende under de andre. Det var tydeligt, at de alle efter tur var nedrevet til fundamenterne. Til de senere opførte templer er materiale fra de tidligere benyttet, og de er anlagt oven på deres fundamenter. Efter at det tredie og sidste tempel er blevet nedrevet, er det straks blevet tildækket med den vældige grusbunke. At dette er sket forsætligt og ikke ved sandfygning, viste indlejrede sten og gipslag i forskellig højde i banken. Nedbrydningen er sket med respekt for de magter, der har været dyrket på stedet. Dette fremgik tydeligt, fordi de hellige anlæg i den indre tempelgård var skånet og endnu stod intakte, ragende op over de nedbrudte mure. Gulvfliserne var fra sydsiden brudt op helt ind til alter og alterstenene i det øverste tempel.

Fundene i det første tempel viser, at det er opført og nedrevet engang omkring år 2000, men langt senere, i 9. århundrede efter Kristus er hele anlægget blevet udsat for en omfattende stenplyndring. Man har fulgt fundamenterne i smalle grøfter og de fleste steder opbrudt alle kvadersten, så kun brokker fra bindemidlet mellem dem nu lå tilbage. Dateringen af stenplyndringen giver dels grønne glacerede skår mellem gipsbrokkerne, dels en stor samling farverige skår af prægtige skåle fra templernes gamle brønd, der ved denne lejlighed er blevet renset op til bunds og brugt på ny. Disse glacerede kar har kunnet sættes sammen og røber, hvem det er, som for et årtusinde siden havde brug for de fine bygningssten på Bahrain. Denne fine keramik stammer fra Samarra et hundrede kilometer nord for Bagdad og kendes ellers ikke fra Bahrain. Netop på den tid opførte man i Samarra den store moské med snoet minaret og flere

Cirkulært offerbord, alter og højsædesten i det øverste Barbartempel.

Fra Ur-Nammu's stele fra Ur med alter og højsæde som i Barbar.

paladser, der krævede uhyre mængder af stenmateriale. Det lyder måske usandsynligt, at man dengang har transporteret bygningsmateriale mere end 1000 kilometer ad søvejen, men Samarra ligger på den vældige stenfrie slette, som er dannet ved aflejring af lerslam fra floderne Eufrat og Tigris gennem årtusinder. Stenmateriale måtte derfor brydes i bjergene langt mod nord, så turen til Bahrain har måske alligevel været det letteste. Tillige var bygningsstenene fra Barbar allerede tilhuggede. Den smukke keramik i tempelbrønden kan naturligvis også have fundet vejen til Bahrain af andre årsager, måske bragt dertil fra Samarra af den bygmester, som opførte den store Suq al-Khamis moské, der har træk tilfælles med Samarras bygninger og er opført af samme stenart som Barbartemplerne.

Hvad der ligger bag de tre tempelnedbrydninger og tildækningen

Ringsten fra Barbar.

Højsædestøtter og alter, i forgrunden yonisten. Barbar.

Jiddah's øde klipper med spor af oldtidens stenbrydning.

af det sidste med den vældige grushøj, kan vi kun gisne om. Det er sandsynligt at magtskifter har fundet sted flere gange på Bahrain i løbet af 3. årtusinde, men stadig har de gamle herskere vundet fodfæste igen og opført nye og større templer på den indviede plads. Ved tildækningen af det sidste tempel har ønsket været både at beskytte dets helligdom og værne sig mod dets magter.

En fuldstændig undersøgelse af de mange tempelanlæg blev gennemført i årene 1954 til 1962. Let har det ikke været at udrede de enkelte anlæg, både på grund af den omfattende stenplyndring, og fordi de enkelte bygninger griber ind over hinanden. I hovedtrækkene er alle væsentlige forhold blevet klarlagt.

Det første og ældste tempel, der blev rejst engang i første halvdel af det 3. årtusinde, var det mindste. Fundamenterne dertil er opførte af sten brudt på Bahrain, mens de to senere templers mure er bygget af den fine kalksten fra øen Jiddah, hvor de gamle stenbrud som omtalt er synlige endnu. Derfra blev stenene flådet halvfærdige til nordkysten, hvor vi har fremgravet ufuldendte stykker, der ikke er blevet brugt. Den endelige overfladetilhugning af tempelmurenes ydersider fandt først sted, efter at den var muret op med cement af koralkalk. Denne tilhugning er udført med kobbermejsler og stor præcision, så murfladerne står fuldstændig plane.

Til templets plads havde man valgt en naturlig forhøjning i terrænet og på den opført en rektangulær, ca. 30 m lang platform af ler, som omsluttedes med en mur af stenblokke, der endnu nogle steder stod i et par meters højde. På denne platform har forskellige fritliggende bygninger været rejst. I dens sydvestlige hjørne førte trappeanlæg ned til en firkantet, stensat brønd. Inderst i tempelkernen lå ofre fra grundlæggelsen indlejret i leret en halv meter over bunden. Over en strækning på 5 meter i øst-vest fandtes mere end en snes slanke lerbægre, en kobberskål og et smalt, udhamret guldbånd. Man kan forestille sig disse drikkebægre anvendt ved indvielsen af tempelpladsen før de blev ofret sammen med guldbåndet og en lille samling værdifulde kobbersager, et par økseblade og en kobberskive, der lå samlet for sig et stykke fra bægrene.

Efter ødelæggelsen af det første tempel er et nyt og pragtfuldere blevet opført omkring den gamle tempelkerne, der er blevet forhøjet og udvidet, så dens grundplan nu bliver kvadratisk, ca. 30×30 meter stor. Den er blevet omsluttet med en godt 2 meter tyk mur,

opført af den fine kvaderhuggede kalksten fra Jiddah. Det er murværket fra dette og det øverste tempel, som stenplyndrerne tre årtusinder senere særlig har været ude efter. Omkring denne indre kerne byggedes en lavere, oval platform, hvortil en bred trappe på sydsiden førte op. Langs ydermuren var på begge sider af trappen opstillet en række store lerkar til offergaver. Øverst flankeredes trappen på den første platform af to kolossale fallosstøtter, hvoraf dog kun fundamenterne var tilbage. På den højeste kvadratiske platform lå spredte bygninger omkring et prægtigt forarbejdet cirkelformet alter af Jiddahkalksten og forskellige små runde anlæg. Tempelbrønden i sydvesthjørnet blev stadig brugt, men en ny trappe på ydersiden af den ovale ringmur førtes ned til dem.

Det mellemste tempel blev yderligere udbygget med to betydelige anlæg, et i vest, hvor vandets guddom dyrkedes, et i øst for ildens gud. En fintbygget to meter bred stentrappe førte ned til et underjordisk kildetempel, der er opført af smukthuggede kvadre. Vandet kom op fra samme væld, som fyldte brønden. Midt i kildetemplets bassin stod et stort stenkar til drikofre. Vandet var dengang som nu lykkebringende og helligt, livgivende for mennesker, dyr og planter.

På begge sider af trappen fandtes en dobbelt række svære firkantede stenblokke, der i toppen havde to firkantede fordybninger, hvori der var trærester og kobbernagler, som viser, at der i dem har været anbragt gudebilleder af en eller anden slags. Man kan tænke sig tyrefigurer med forbenene i hullerne i den ene blok og bagbenene i den bagvedliggende blok, eller menneskeskikkelser stående med benene fæstnet i hullerne over hver sin blok. I alt er der fremdraget otte blokke og de kan således have været fundament for fire tyre eller otte gudebilleder i menneskeform. På en af blokkene er der endnu et hul. Det er rundt og står nær kanten mellem de to firkantede huller og er af samme slags som den stenblok på nordsiden af grusdyngen, der gav det første spor af templerne. Måske har en figur støttet sig til en stav eller et spyd, der har været fæstnet i dette hul. På en af disse blokkes side er der udhugget to menneskefigurer i en grov teknik, der svarer til de nordiske bronzealderhelleristninger. Det er to mandsfigurer, den ene med nedadbøjede arme, den anden med en højt løftet hånd med udspilede fingre og med et strålebundt i den anden hånd, måske af billeder af de træstøtter, som beslået med kobbernagler har stået på stenblokkene.

Ali bin Ahmed ved fallossten i palmehaven ved Zellaq.

Fra østsiden af den indre tempelgård førte en rampe ned til en åben oval gårdsplads omsluttet af en stenmur. Midt på pladsen var der en mindre forhøjning omgivet af et par trin, fundamentet til et alter, hvor ofringer er foregået og ild tændt. Over hele pladsen lå tykke askelag og foran alterforhøjningen dyreknogler og knuste drikkebægre i store mængder som vidnesbyrd om offerhandlinger. Ved den sydlige ringmur stod en firkantet blok, sandsynligvis det offerbord, hvorpå dyrene er blevet slagtet. Som offerknive kan to dolke med skafttunge, der blev fundet på den ovale plads, have tjent. Betydningsfuldt er det, at lignende ovale anlæg kendes fra mange steder i Mesopotamien, hvor de tilhører første halvdel af 3. årtusinde. I dem dyrkedes frugtbarhedsgudinden Ninhursag, hvis navn således måske kan knyttes til Barbartemplerne.

Mange spændende fund blev gjort i det mellemste Barbartempel, våben af kobber, talrige lerkar, runde seglsten af steatit med fremstillinger af dyr og mennesker. Fornemst af alle fundene var et tyrehoved af kobber med højt svungne horn. Det lå i en grube sammen med en stor dynge kobberblik, måske hengemt ved ødelæggelsen af templet. Denne dyreskulptur knytter også Barbartemplerne til Mesopotamien, hvor eksempelvis et gudehovede fra de tidligdynastiske kongegrave i Ur bærer samme horn, et tegn på, at oksen, der dyrkedes som guddom, netop er blevet personificeret i Mesopotamien og har fået menneskeskikkelse.

I det sidste og tredie tempel, der opførtes i Barbar, var de hellige anlæg trods stenplyndringen næsten fuldstændig til stede. De blev fremgravet under den første udgravningskampagne og bragte mange og overraskende fund. Den indre tempelgård i dette tempel var blevet yderligere forhøjet og udvidet, samtidig med at en større oval ringmur opførtes om hele anlægget. Stadig var det ovale anlæg i øst for ildens guddom og kildetemplet i vest for vandguddommen i brug. Nord for kildetemplet blev der rejst en række nye altre.

Centralt i tempelgården stod endnu to cirkulære sammenbyggede alterborde af sten. De har oprindeligt været dækket af kobberplader. Mellem dem var en lille trone, hvor præsten kan have siddet og modtaget offergaver. Med den første søgegrøft rendte vi lige på dette anlæg, hvis fintformede sten ansporede arbejderne til så vældig aktivitet i den tre meter dybe grøft, at denne skred sammen over dem. To mand forsvandt fuldstændig under sandmasserne, men heldigvis havde vi bemærket, hvor de faldt, så de blev gravet ud i største hast. Den ene var så medtaget, at han straks burde være kørt på hospitalet. Alle insisterede dog på, at han skulle hjem. Den næsten livløse mand vakte stor opstandelse i landsbyen. Der blev han lagt på maven på en måtte i skyggen af en palmehytte. En gammel skægget bahrainer kom løbende med en gryde kogende vand og anbragte den på hans blottede ryg, dog efter først at have dækket den med et palmeblad. Så kom der liv i manden. Da vandpiben derefter blev budt rundt, blev hændelsen drøftet i sorgløs munterhed.

Bag de to cirkelrunde offerborde havde der været rejst fem kultsten. De var alle buede foroven og gennembrudt af et rundt hul. De tre stod endnu i række på deres oprindelige plads, forankret i et tykt gipslag, men sandstensfliserne, der oprindelig havde omsluttet dem,

Mandsfigur af kobber fra Barbar.

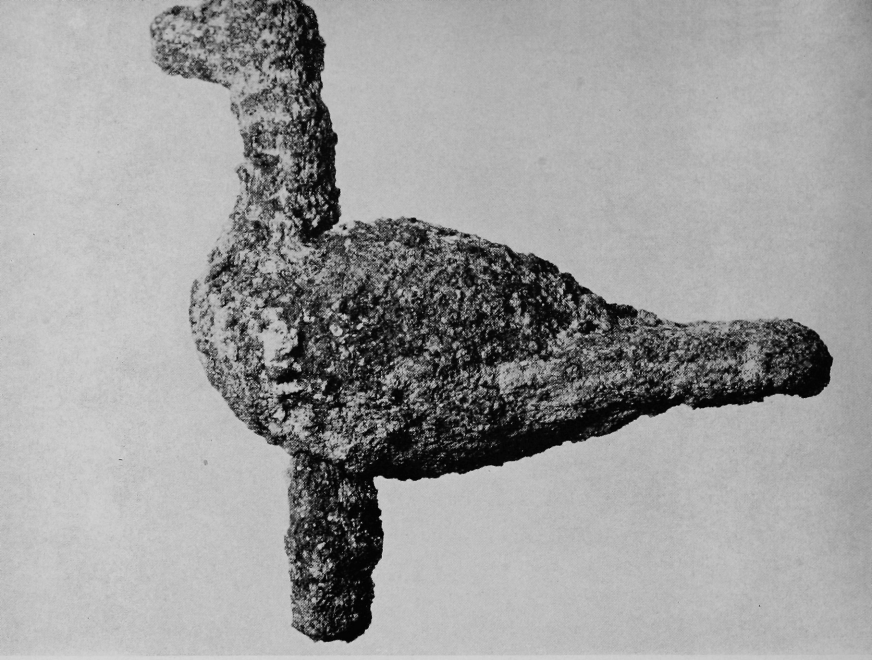

Fuglefigur af kobber fra Barbar.

var blevet fjernet, da templet blev revet ned. På den midterste var der på siden udhugget et tyrehoved og på en af de væltede sten indhugget et cirkelslag omkring hullet. Den får derved lighed med ringstenene fra en samtidig storby, Mohenjo-daro i det sydlige Pakistan, en af Induskulturens hovedbyer, hvormed Bahrain i 3. årtusinde havde søhandelsforbindelser. Som i Mesopotamien opstod de første bysamfund i Pakistan ved floderne. I den brede grønne Indusdal med den lange, sejlbare flod var grundlaget for storbyerne det samme som i Sumer, et veludviklet land- og havebrug, industri og handel, sammenholdt af en omfattende administration. Induskulturen er det sammenfattende navn for kulturen i talrige små og store bysamfund i dette østlige område.

Også andre fund fra det sidste Barbartempel viser denne fjernøstlige tilknytning. Et af dem er en fundamentsten med grube og rende, symbol for det kvindelige køn, på indisk yoni, hvortil svarer et fallosbillede, linga, det mandlige kønssymbol. Fallosbilleder har som omtalt været rejst på hver sin side af den sydlige indgang til det mellemste Barbartempel. Andre stenbilleder af det mandlige avlelem har vi fundet flere steder på Bahrain og i det øverste tempel et miniaturestykke, en amulet forarbejdet af den vidunderlige blå sten lapis lazuli, sandsynligvis i en af Induskulturens byer. I den senere indiske hinduiske religion er linga symbol for guden Shiva og tegn for det skabende naturprincip. Endnu den dag i dag er dette billede i sin oprindelige form genstand for dyrkelse mange steder, således i Nepal, landet mellem Indien og Tibet, hvor det ofte står foran en knælende tyr. I åbne helligdomme på torve og ved alfar vej ser man der de samme symboler som i de tusindårige Barbartempler, yoni, linga og tyr, hvortil kvinderne ofrer gule blomster for frugtbarhed og lykke.

Stenen fra Barbartemplerne med skålgrube og rende er den ældst daterede af sin slags. Den frugtbarhedskult, som den fortæller om, kan følges helt over til Middelhavets oldtidskulturer og derfra videre langs Vesteuropas kystegne til Irland og Skotland, hvorfra den med de første bronzesmede i midten af 2. årtusinde når frem til de nordiske lande. Tegnet er almindeligvis blot gengivet som skålformede gruber i stenblokke og på klippeflader, ofte mange sammen. Som skålgrube kendes det også fra sten på Bahrain. En af disse har form som Induskulturens ringsten og er på begge sider helt dækket af skåltegn. To prægtige fallosbilleder af Jiddahkalksten blev fremdraget i sheik Ahmed bin Sulman al-Khalifahs palmehave ved Zallaq på vestkysten af Bahrain og en ikke færdighugget to meter høj sten lå begravet i sandet nord for Barbartemplerne. De er alle tre af den samme form, som endnu æres i Nepal ved ofringer af gule blomsterkroner.

Mange bygninger har været opført i den vestlige ende af den indre tempelgård. Den gamle tempelbrønd er yderligere blevet forhøjet og forsynet med en stor og bred krave. Et særligt helligsted var rejst i det sydøstlige hjørne og stod næsten fuldstændig intakt. Ved nedbrydning af det sidste tempel og opbrydningen af gulvfliserne var man standset på alle sider omkring dette anlæg. Sydligst stod to ens

høje sten med en nedskæring foroven, hvori et sæde for tempelguden har været anbragt. Foran dette højsæde stod et lille firesidet stenalter med en fordybning på oversiden og længere mod nord var der en kobberforet stenrende, der førte ud til tempelgårdens østvæg og ned til underjordiske kanaler. Måske skulle den optage offerdyrenes blod. På den anden side af renden var i brolægningen udsparet et rum, hvori offergaver har været skjult. Det var rømmet for de største kostbarheder, men endnu lå der enestående sager tilbage, dels i selve rummet, dels på brolægningen omkring det, henslængt under plyndringen. Det var her det linga-formede stykke af lapis lazuli blev fundet sammen med lange cylindriske perler af samme sjældne stenart. Her lå også to dejlige kar af gyldenhvid alabaster, det ene af en form som kendes fra det gamle Memfis' gravmark ved trinpyramiden i Sakkara i Ægypten. Det andet er cylinderformet og med falset låg. Mellem Bahrain og Ægypten har der dog ikke været nogen direkte forbindelse. Den er gået over Mesopotamien, hvorfra lignende alabasterkar også kendes fra kongegravene i Ur. De er blevet indhandlet over land gennem Syrien, hvortil faraoerne fra Ægyptens rige udstrakte deres herredømme.

Nordligst i offerrummet lå en lille nøgen mandsfigur af kobber. Han samler hænderne på brystet, som de mesopotamiske gudebilleder ofte gør det, og står på et afrundet fodstykke, der er gennemboret et par steder. Dette sjældne mandsbillede har lighed med en kobberfigur fra Chauchinaktemplet i oldtidsbyen Susa, hovedstaden i Elam, i det sydøstlige Mesopotamien. Manden fra Susa holder imidlertid en fuglefigur i hænderne, måske en due, men en fuglefigur af samme slags har også hørt til Barbartemplerne. Den var ved plyndringen revet op af sit skjulested, lå på fliserne ved siden af offerrummet og er det første af fundene derfra, vi fremdrog.

Nær de store Barbartempler lå en lille ruinhøj, der dækkede en mærkværdig kvadratisk bygning ca. 24 × 24 meter i grundplan. Den blev undersøgt af Harald Andersen og var som de store templer blevet nedrevet til grundstenene og dækket med en grushøj og derefter på et senere tidspunkt stenplyndret. Denne bygning har haft dobbeltmure med en gang imellem og gipsgulv. Både i det og i mange andre bygningsværker, hvor gips har været anvendt til gulvbelægning, står tusindårige spor af håndværkernes brede bare fødder endnu tydeligt, trådt i den våde gips, mens aftryk af deres hænder

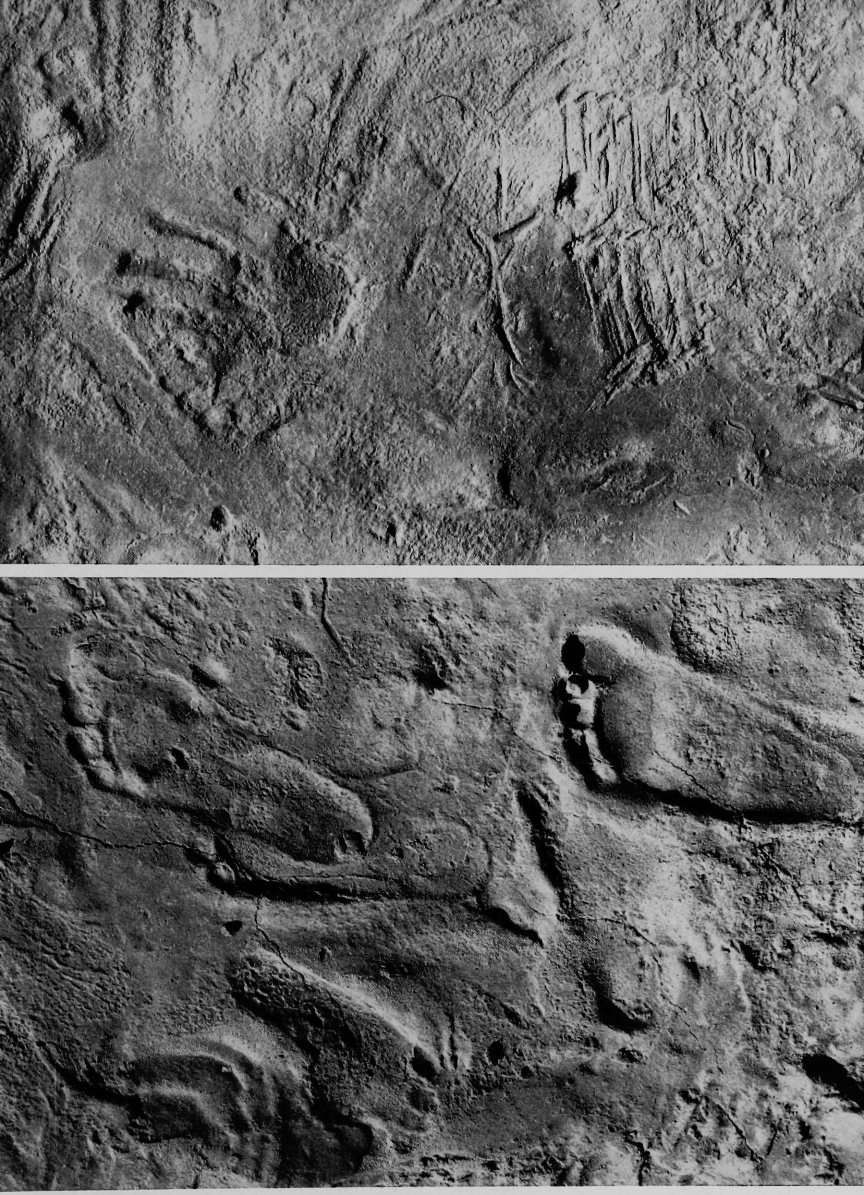

Her gik for 4000 år siden i Barbar en mand i et nylagt gipsgulv.

Kildetempel ved Diraz under udgravning,

– og brønden i dets bund.

og fingre tegner mønstre i murværkets puds. Det indre rum i den lille bygning har været ca. 12 × 12 m og gangen mellem murene ca. 1.5 m bred. Måske har denne bygning haft en midterpille, der har båret en overetage. Om dens anvendelse har vi ingen formodning. Fund mellem gulvlag og murrester synes at vise, at den er fra samme tid som det sidste af de store templer, og må derfor være nedrevet og tildækket samtidig med det.

Da udgravningen i Barbar påbegyndtes var vi allerede i gang med undersøgelsen af et lille kildetempel ved nabolandsbyen Diraz. Der havde nogle store tilhuggede stenblokke ved en af øens berømteste kilder, den tilsandede Ain Umm-es Sujur, tiltrukket sig opmærksomhed. Der tog vi fat straks efter at højudgravningen ved Sar var afsluttet.

Den ødelagte kilde tegnede sig nu som et tre meter dybt hul af oval form, ca. 40 × 70 m stort. Langs dens sider og ned i hullet lå henved hundrede store stenblokke, alle fint tilhuggede kvadre, nogle med riller og huller, der viser, at de har været anvendt som bygningssten. Trods omfattende undersøgelser og prøvegravninger lykkedes det ikke at finde nogen sammenhæng mellem de enkelte sten og ingen af dem hvilede på oprindeligt leje. De havde alle været flyttet flere gange og lå i rent sand. Under arbejdet med dem opdagede Bibby i sydsiden af kildehullet en dækket trappe, der gik skråt ned mod øst og efter fire meters længde bøjede vinkelret mod syd, hvor den med et forløb på 5 m endte i et lille firkantet, godt tre meter højt rum på ca. 1.5 × 1.5 m i grundplan. Dette rums bund dækkedes af én stor stenblok med et cirkelrundt hul i midten, hvorom en ophøjet krans var udhugget. Da hullet blev renset op, vældede det fineste friske vand straks frem og fyldte det.

I anlægget fandtes to dyrefigurer af kalksten med afhuggede hoveder, knælende tyre, der vel oprindelig har stået på hver sin side af indgangen til det lille kildetempel, som er fra samme tid som det yngste tempel i Barbar. Det har sandsynligvis hørt til et større anlæg, hvori de mange stenkvadre på overfladen har været anvendt. Mellem mange lerkarskår fandtes desuden en sjælden skål af fintåret alabaster og en lille stenlampe, som må have haft sin plads i en niche i væggen omkring kildetemplet.

Udgravningen af Barbar-templerne fortsatte gennem 8 vinterkampagner med næsten det samme mandskab fra de omliggende

landsbyer, de sidste år under ledelse af Peder Mortensen og Hellmuth Andersen. Alle medhjælperne var stærkt optaget af det omfattende arbejde, der år for år bragte nyt frem. Det blev en del i landsbyens liv. De fleste mestrede efterhånden den vanskelige udgravningsteknik, så alt gik gnidningsløst og uden spild, selv da arbejdsstyrken var på 30–40 mand. Den gamle vagtmand Ali bin Ahmed passede med fornem værdighed udgravningen og vort udstyr, men da undersøgelsen endelig var tilendebragt og den store udgravning tildækket, lagde han sig til at dø. Vi havde håbet, at de store tempelanlæg kunne have stået afdækkede fremover. Da det ikke var muligt at få bevilling til bygning af en beskyttelsesmur omkring dem, måtte vi ved bulldozeres hjælp kaste den store grushøj over de så møjsommeligt fremgravede templer til værn mod den stenplyndring, der så skånselsløst hærger hele Bahrain som følge af den omfattende byggevirksomhed overalt på øen.

Sandet skjuler igen de tusindårige templer, men de er nu fotograferet og opmålt i alle enkeltheder. Kun den sten, der gav sporet til opdagelsen kan ses i bankens top mod nord. Hvor den gamle Ali bin Ahmeds vagttelt stod, har vi rejst et symbol for den frugtbarhedsdyrkelse, der i 3. årtusinde gav disse templer magt og betydning for befolkningen på Bahrain, en vældig fallossøjle af den fine Jiddah-kalksten fundet ved den gamle landingsplads i palmehaverne ved kysten nord for Barbar.

Oldtidshovedstaden på Qala'at al-Bahrain

Som en krone over Bahrains palmedækkede nordkyst hæver ruinerne af et 400-årigt portugisisk fort sine højtrejste, okkergule mure på en udstrakt grushøjs hvælvede kuppel. Fra dets bastioner har man et herligt udsyn over hav og land. Yppige haver omslutter fortet på tre sider. På den fjerde ligger Golfens stadigt skiftende spejl. Helt ud til de dybe strømmes blå bånd strækker sig ved ebbe den hvide sandbund med koralrevenes mørkere tone, mens flod giver fladvandet, hvor fiskernes pileformede tidevandsruser peger mod horisonten, en bøgegrøn vårfarve.

Med Vasco da Gama's og andre portugiseres sørejser i slutningen af det 15. århundrede åbnedes Golfen for europæiske skibe. I 1507 havde de under Alfonso de Albuquerqul erobret Hormuz og derfra besøgte han Bahrain, lokket af det rige perlefiskeri, som han og så mange andre både før og siden gerne ville beskatte. Kort efter portugisernes erobring af øen i 1521 opførtes Qala'at al-Bahrain, Bahrains fort, som vi nu kalder det. Senere er det gentagne gange blevet udvidet og repareret, men er nu i stærkt forfald.

Det store femkantede fort, hvis tre hjørnetårne endnu står i fuld højde og med smukke hvælvede kasematter, er omgivet af en ti meter dyb grav. Denne dybde har man opnået ved at anlægge det i en stor grusbanke. Nordkystens flade land hæver sig ellers kun et par meter over højeste vande.

Den store grushøj havde længe tiltrukket sig vor opmærksomhed. Vi havde den mistænkt for at være en tell, opstået ved langvarig bosættelse på stedet, en formodning, der yderligere bestyrkedes af en overvældende mængde lerkarskår af alle slags på overfladen og i dens stejle sider mod kysten. Brændingen havde ved højvande endog blottet nogle murrester af Jiddah-kalkstenen, som vi efterhånden kendte så godt fra Barbar-templerne. Også i fortets sider sås denne stenart i blokke med udhugninger og gruber, der viste, at de havde været anvendt før. Helt ude i havstokken lå indlejret i strandsand og koralkalk kvaderhuggede fundamentsten til en bygning, hvis ene ende var

En paladsbygning på Qala'at al-Bahrain dukker frem.

Gedebuk ofres til de magter, der skal beskytte arkæologernes lejr.

bortskyllet af havet, mens den anden del strakte sig ind under banken. Først sent fik vi øje på den, fordi tang og sand dækkede den, selv ved lavvande. Alt tydede således på, at en udgravning ville give udbytte. Resultatet overtraf vore dristigste forventninger.

Det var først, da Kristian Jeppesen tidligt i foråret 1954 kom til forstærkning og overtog det daglige opsyn med udgravningerne af templerne i Barbar, at vi kunne tage fat på en udgravning på Qala'at al-Bahrain. Den viste hurtigt, at banken omkring fortet udelukkende bestod af kulturlag med bygningsrester fra skiftende bosættelser gennem flere årtusinder.

Banken er en halv snes meter høj, ca. 600 m i øst-vest parallelt med kysten og halvt så bred i nord-syd. Det meste af den nordvestlige ende optages af fortet, på hvis sydside ligger en lille landsby med palmebladshytter og nogle få stenhuse, der dækker det sydvestlige hjørne. Langt den største del af banken lå øde hen, velegnet til udgravning. Det første år blev der kun tid til en prøveskakt. Til den valgte vi det højeste parti, der lå op mod fortets østlige voldgrav. Banken var her godt 10 meter over havet og den tilstødende voldgravs bund en halv meter over højvandsmærket, så den har altid været en tør grav.

I et par meters dybde kom et hjørne af en svær mur af sten til syne. Da dens top var afdækket, fulgtes murens sider mod bunden, et gulvlag af gips fire meter under murkanten. Gulvet havde været udbedret flere gange, og tre gipslag med kulturjord imellem viste bygningens brug i lang tid. Murene var over en meter brede og sat af svære, kvaderhuggede stenblokke. I den ene side var der 14 skifter, i den anden 17 skifter, der hvilede på et fundament af over 2 meter lange stenbjælker. Det blev hurtigt godtgjort, at vi her havde fundet en monumentalbygning fra oldtiden, og at den vældige grusbanke dækkede Bahrains oldtidshovedstad.

I hjørnet af den store bygning var de to øverste gulvlag gennembrudt med et par ovale huller. Da disse blev oprenset, kom en overraskelse. I dem begge stod to lersarkofager, afrundet i den ene ende, lige i den anden. Den ene var af rødt, den anden af gult brændt ler. Udvendig og indvendig var de dækket af et jævnt sort lag bitumen, jordbeg. De havde haft et dække af 10 cm brede planker, der stod som aftryk i det gipslag, som oprindelig havde lukket kisterne, men nu var faldet ned i dem. I begge lå menneskeskeletter hvilende på

højre side med stærkt optrukne ben og hænderne foran ansigtet. Ved den ene kiste stod en smuk og hel lervase af rødligt gods med hvidgult overtræk og i den anden lå en amulet af onyx, brun i midten og med en gråblå ring omkring som en kats øje.

Udgravningen i tell'en på Qala'at al-Bahrain foregik med 7 af de stærkeste arbejdsfolk fra holdet i Barbartemplerne, når udgravningerne dér var i gang. Det var ekspeditionens første vogn, en Humber Snipe, årgang 1949, erhvervet formedelst 800 rupees, ca. 1200 danske kroner, som bragte os frem. Det var en stærk og god vogn med brede ballonringe, som mange gange førte os frelste gennem sandklitter og over saltsletter, hvor andre vogne uvægerligt ville være kørt fast. Dens svaghed var starten, og den lettede kun, når håndsvinget blev stukket den i næbbet. Hver morgen og aften galoperede den som en vingeskudt fugl over sandhøjene og gennem palmehaverne mellem Barbar og Qala'at, fyldt med redskaber og instrumenter og med mandskabet hængende på skærme og trinbræt, et syn de vilde ørkenhunde ikke kunne stå for. Som ulve forfulgte de „Snæppen" og forsøgte at nappe kulierne i benene. Den blev senere erstattet med Land Rovers, gode ørkenvogne, på hvis døre vi i signalrødt malede Forhistorisk Museums bomærke, troldemasken fra en Århus-runesten, og ekspeditionens navn, Dansk Arkæologisk Bahrain Ekspedition, i slyngede arabiske tegn.

Qala'at al-Bahrain blev det sted, hvor en væsentlig del af ekspeditionens arbejde fremover kom til at foregå. Derfor bestemte vi os til at bygge en lejr på den store plads inden for fortets mure, efter at vi de to første år havde levet i overdådig luksus som gæster i et olieselskabs huse nær det gamle palads i hovedstaden Manama. Husbyggere blev engageret fra landsbyen Jamra, vævebyen, hvor mændene sidder på sandet under halvtage af palmegrenene og væver, farvet stof til kvindedragter og mørkebrunt til sejl til fiskerbåde, med benene i et hul i jorden, hvorover den indiske væv er rejst. Væverne var også kendt som gode husbyggere og fortsatte som fortrinlige udgravere, da lejren var fuldført.

Mange frarådede os at flytte ud til det ensomme sted. Omegnens beboere fortalte om store, farlige giftslanger, der holdt til i fortets ruiner. Der var slanger, men kun små lysegrå hugorme med sorte siksak-advarselstegn på ryggen. De lå og solede sig mange steder mellem stenene. Vi fik at høre, at hvis en blev dræbt, så ville dens

Et hjørne af Bahrains oldtidshovedstad på Qala'at al-Bahrain.

slægtninge komme og bide os om natten. Andetsteds fra i Arabien vidste vi imidlertid, at slanger skal begraves udstrakt på det sted, hvor de dræbes, og over dem skal lægges 7 hvide muslingeskaller, 7 hvide sten eller 7 stumper kamelgødning, for at slangens mage ikke skal tage hævn. Vort forhold til slangerne fremover blev imidlertid så godt, at en af dem tog fast ophold i maleren Karl Bovins palmehytte, hvor han spillede på fløjte for den.

Lejrens vandforsyning måtte også løses, men ved tell'ens fod i nord var der en altid rindende kilde, hvor landsbyens kvinder i farvestrålende dragter dagen lang hentede vand i slanke lerkrukker, som de bar på hovedet. Kunne de bruge kildevandet, så kunne vi også. En fast vandbærer blev ansat, så den store vandtønde i lejren aldrig var tom. Vi erfarede snart, at kilden ved Qala'at al-Bahrain førte øens bedste og mest velsmagende vand.

Lejren blev anlagt som Bahrains almindelige landsbyhuse, en firkantet gårdsplads, hvorom de enkelte bygninger samlede sig. På sydsiden opførtes et rækkehus med en halv snes boliger, én til hver af ekspeditionens stab, men den voksede fra år til år, så andre bygninger efterhånden måtte føjes til uden for gårdspladsen. Overfor blev boliger til kokke, tjenere og vagtmænd opført, samt et rummeligt køkken. Mod øst rejstes et stort fælleshus med spisesal og mod vest bibliotek, skrivestue og magasin til opbevaring af fund og videnskabelige instrumenter. Desuden var der afsat plads til værksted, konservering, sortering og nummerering af de titusinder sager, udgravningerne bragte frem.

Husene er firkantede og med saddeltag, som man ser det overalt i Den arabiske Golf. Først opførtes et skelet af slanke stammer, hvorpå palmegrenenes ribber bliver fæstnet med snorværk og derefter tættet med palmeblade til en lys og kølig bolig, selv i den varme tid, når brisen fra havet gik syngende gennem det tørre løv. Da lejren stod færdig i al sin pragt med en kunstfærdig indgang af sammenbundne palmeribber i rudede mønstre og halvtag til vagtmandskabet, kom husbyggerne og sagde, at nu havde de gjort alt så godt, som det kunne gøres, men hvis de fik en ekstra sum penge, ville de gøre den fuldkommen. Selv om intet så ud til at mangle, og alt var udført efter vort ønske, betalte vi.

Hen på eftermiddagen kom husbyggerne tilbage til lejren. De første førte mellem sig en kulsort gedebuk med krumme horn. Én

Indgang til paladset på Qala'at al-Bahrain.

Fundament af „tronstol" i paladsbygningen på Qala'at al-Bahrain.

bar en bananpalme på hovedet og andre forskellige varer. Midt på gårdspladsen blev bananpalmen plantet, den sorte gedebuk trukket hen til den og kastet om på siden. Med en krumkniv blev dens hals gennemskåret i et dybt snit, så det purpurrøde blod væltede ud ved bananpalmen, der som Livets Træ skulle bevare den fremover. Derefter blev horn og klove afhugget og gravet ned som beskyttelse ved indgangene til gårdspladsen. Indvielsen af lejren afsluttedes med et måltid af dens kød, som veltilberedt blev frembåret liggende på toppen af en risdynge på et meterbredt fad. Om det sad alle på gulvets tæpper, husbyggere og arkæologer og langede til maden med højre hånd og uden spisegrejer, som man nu bruger det dernede.

At denne offerhandling var af betydning for lejrens trivsel, erfarede vi snart. Efter skyderi i byen flammede et oprør over hele øen. Europæiske huse forgik i luer i Manama og mange biler endte i havnen. Den europæiske bydel og oliebyen blev beskyttet af regeringens tropper. Alle veje var spærret og grøfter kastet ved indkørslen til Qala'at. Der levede vi isoleret en uges tid, til striden var bilagt og oprørslederne sendt i landflygtighed på Sankt Helena. Vore venner fra landsbyerne bragte os de nødvendige forsyninger. Bahrainerne vidste, at vor lejr gennem ofringen af den sorte gedebuk var beskyttet af de samme stærke magter, som værnede deres egne boliger.

Lejren på Qala'at al-Bahrain blev i årene fremover samlingssted for de danske arkæologer, ikke alene for udgraverne på Bahrain, men også for dem, der skulle videre til andre sheikedømmer. Gæsternes antal var legio. Fra alle verdensdele fik vi besøg i vor arabiske lejr af folk, der ønskede at vide noget om arbejdet. Af de mange skal her kun nævnes Bahrains regent sheik Sulman bin Hamed al-Khalifah, Bahrains undervisningsminister sheik Abdulla bin al-Khalifah og regentens rådgiver sir Charles Belgrave, der alle fulgte ekspeditionens arbejde med interesse og hjertelighed gennem årene. Fester på ekspeditionens mærkedage og ved særlige lejligheder holdtes i de firehundredårige kasematter i en af fortets bastioner. Disse højthvælvede prægtige sale, bygget af Jiddahkalksten og palmestammer, kaldte vi „Albuquerque" efter den portugisiske fyrste. Disse fester startedes ofte med champagne, østers og rejer. Alkohol kunne nemlig købes for en billig penge af alle ikke-muhammedanere i et frihandelslager i Manama. Østers blev samlet i en håndevending ved

Dilmunkulturens jordlag undersøges i oldtidshovedstaden på Bahrain.

Bymuren om Dilmunkulturens hovedstad på Qala'at al-Bahrain.

lavvande på bankerne ud for lejren. De øvrige retter serveredes af vore arabiske kokke direkte fra glødende trækulsbækkener, opstillet i kasematternes meterdybe og brede kanonporte. Selvfølgelig var der gæster, som skævede til loftets århundredegamle hvælvinger, der nu og da kunne slippe en mindre sten, men store dødsensfarlige blokke faldt altid efter festernes ophør og blev i stilhed muret på plads igen.

Bekvemt var det at have selve hovedstyrken boende midt på den største af udgravningspladserne. Tre hold var altid i gang samtidig på den store tell, der omfattede et par hundredetusinde kvadratmeter. Mange spørgsmål måtte løses samtidig. Den store bygning midt på tell'en skulle udgraves. Tilstødende anlæg skulle frilægges og undersøges, et arbejde, der efter nogle års forløb blev ledet af Karen Frifelt. På de to første ekspeditioner var der kun mandlige deltagere i staben. På egen regning og risiko deltog det tredie år en kvindelig engelsk arkæolog. Da dette blev accepteret af befolkningen, måtte vi bøje os for de kvindelige studerendes rimelige ønske om at komme med på lige fod med deres mandlige studiekammerater og derefter deltog hvert år kvindelige arkæologer i ekspeditionerne.

En vigtig opgave var at undersøge de mange bebyggelseslag og deres alder i ruinhøjen på Qala'at al-Bahrain. T. G. Bibby tog fat på denne opgave og førte en profilgrøft fra kysten i nord ret sydpå mod byhøjens midte. I dens sider kunne man fra bundlaget, der er ældre end det første Barbar-tempels tid, følge de skiftende bebyggelser gennem 5000 år helt op til portugiserne opførte det store fort og forjog al anden bosættelse fra stedet. Men kulturlagene lå desværre ikke ubrudte på længere strækninger, som man ofte ser det i orientens byhøje, hvor bygningerne for størstedelen har været af soltørrede lersten og derfor blot er blevet udjævnet, når ny bebyggelse fandt sted, fordi stenene ikke kunne bruges mere. Anderledes var det på Bahrain. Der er husene fra de ældste lag opført af sten, som stadig har kunnet bruges igen og derfor er blevet opbrudt, når nye huse skulle opføres på de gamles tomter. Men derved er ikke den største skade sket, for gulvlagene i husene har man vanligvis ladet ligge. Sammenblandingen af kulturlagene er først blevet alvorlig, da portugiserne tog fat med mange tusind mand for at fremskaffe den uhyre mængde sten, der skulle bruges til deres gigantiske fort. Ved anlægget af voldgraven har de straks opdaget, at der på stedet var værdifuldt stenmateriale. Derefter har mandskabet fulgt murene ind gennem by-

Kildetempel ved Barbar.

Yoni med gule blomster, omsluttet af slange ved knælende tyr.
Fra Nepal.

højen. Hvor de har raseret, ligger kun tykke broklag tilbage af det bindemiddel, som har været mellem de bygningssten, der nu sidder som udstrakte vægflader i fortets tårne. Hvor fortets gule puds er faldet af, ser man kvaderhuggede sten både fra Bahrainøen og Jiddah, herimellem sten med mærker, der viser, at de har været alterborde i oldtidens helligdomme. Derfor er det noget af et under, at en bygning af den størrelse vi fandt det første år, endnu står tilbage. Broklagene standser netop ved dens mure mod vest, nord og syd, men fundamenterne fortsætter mod øst.

Den lange undersøgelsesgrøft fra havet nåede et stykke fra strandkanten lige til en bymur, hvis ældste dele går tilbage til Barbartemplernes tid og har omsluttet den første store by på dette sted. For at få fastlagt denne bys udstrækning er der blevet gravet både mod vest, syd og øst i byhøjen. Det lykkedes også at indkredse det første byområde, der har omfattet et areal på omkring 100.000 kvadratmeter og således været en befæstet oldtidsby af betydelig størrelse. Bedst bevaret var den ældste bymur i vestsiden, hvor den endnu rejste sig i 4–5 meters højde direkte fra undergrundens klippe og næsten til tell'ens overflade.

Kun en meget lille del af den store byhøj er blevet undersøgt, ikke mindst fordi vi ikke kunne grave løs for at få bygningerne frem, men til stadighed måtte følge de enkelte kulturlag med graveskeens smalle blad for at udskille byggeperioderne og forsøge at fastlægge deres tidsfølge. Stadig måtte fund indmåles og deres højde bestemmes med nivellerinstrumenter, mens mange skøre ting måtte pensles omhyggeligt frem. Hvor kulturjorden var rig på småfund, måtte den igennem et sold. Så blev sandet fyldt i kurve, som raktes fra hånd til hånd op af de dybe udgravningshuller til ruinhøjens overflade, hvor trillebøre ventede til videre transport. Den første tid blev al jord båret bort i småkurve flettet af palmebark, og det tog tid. Da vi fik fat i nogle få trillebøre, kom der fart i arbejdet. Det var nyt for vore folk, og de susede af sted med fuldt læs på. I årene fremover blev det at køre trillebør også en vane, så tempoet nedsattes igen. De smukke umbrabrune bærekurve forsvandt efterhånden helt fra basarens boder og erstattedes af grimme, sorte kurve af automobilgummi.

Det omhyggelige registreringsarbejde af bygningsrester og kulturlag på Qala'at al-Bahrain er nu ført så langt, at en fortsættelse af arbejdet i mange dele af tell'en nu kan gøres med kraftigere red-

Dilmunkulturens røde, riflede lerkar.

skaber. Vi ved i dag, hvilke lag der er værdifulde, og hvilke der er gennemrodede broklag, og er derfor nået frem til det punkt, hvor tipvogne og motordrevne transportbånd uden at skade kan sættes ind. Man kan derfor i fremtiden arbejde på at få paladser, huse og bymure frem ved større og hurtigere fladeudgravninger end tidligere.

Selv om der endnu kun er undersøgt en brøkdel af tell'en, så har vi alligevel en nogenlunde sikker viden om de skiftende bosættelser i oldtidshovedstaden på Qala'at al-Bahrain gennem fem årtusinder. Den ældste befæstede by tilhører samme kultur som templerne i Barbar, men forud for den har der været bosættelse, som går tilbage til tiden omkring år 3000. Tydeligt viste den skiftende bebyggelse sig, hvor kulturlagene var uforstyrrede af sene tiders stenplyndring og i en stadig ændring af byporten i nordmuren mod havet. Frem til Barbar-templernes sidste tid har disse byporte været ombygget tre gange. Deres bund viser hver gang et højere niveau, der skyldes fortsat bosættelse på ældre udjævnede bygninger indenfor bymuren. De ældste huse med små firkantede rum er opført af koralkalksten, der på Bahrain kaldes farush. Den kan brydes ved lavvande langs hele nordkysten og bruges endnu i dag til husbygning både i Manama og landsbyerne, hvor palmehytterne efterhånden afløses af stenhuse. Man rejser først en række firkantede cementsøjler eller piller af sten i mørtel, som en slags bindingsværk. Derimellem opsættes koralstenpladerne, hvis porøse masse virker isolerende i sommervarmen. Oven på de dybest liggende huse og adskilt ved et udjævningslag kommer et nyt bosættelseslag af huse også bygget af farush.

Med de skiftende bebyggelser, der strækker sig over hele 3. årtusinde og ind i begyndelsen af 2. årtusinde før Kristus, ændres fundene stadigt. Som altid er lerkar de bedste til tidsbestemmelse, fordi nye former og ornamenter stadig kommer i brug. I de ældre lag findes talrige skår af fantasifuldt malede og dekorerede lerkar, der alle er lavet på en hurtigtdrejende pottemagerskive. Den blev opfundet i slutningen af 4. årtusinde og kendskabet til den spredtes så hurtigt sammen med den malede keramik over vældige områder, at man fristes til at tro, at pottemagere med drejeskive og familie stadig er rejst fra sted til sted og har åbnet nye værksteder. Også kendskab til støbning af kobber tilhører denne tid og har været spredt af vandrende håndværkere. Fra de ældste lag i Bahrains old-

Dilmunsegl med billeder af okse og fugl.

Seglaftryk med to „Enkidu"-figurer ved et alter.

Dilmunsegl med én nøgen mand og to i læggede mesopotamiske dragter.

tidshovedstad er talrige kobberstumper, men også hele våben som en lang spydspids. På lerkarrene af fint rødt eller gulligt gods er dyrefigurer, særlig stenbukke, samt slyngede og lineære mønstre malet med rød eller sort farve, undertiden på gullighvidt overtræk. Også andre fund viser sammenhæng med kulturerne på den nordlige side af Den arabiske Golf fra Mesopotamien over Elam i det sydvestlige Iran og helt over til Induskulturens storbyer i Pakistan. Nævnes kan en lille statuette af Modergudinden og en tyrefigur af brændt ler, vægtlodder og mikrolitiske flækker, der viser forbindelser østover.

De første bysamfund på Qala'at al-Bahrain præges således af de samme træk som de andre gamle bykulturer i Det mellemste Østen, der langsomt er vokset frem på det grundlag, som landsbysamfundenes kvægavl og agerdyrkning havde skabt, således at hovedvægten efterhånden blev lagt på industri og handel. Bykulturen på Bahrain udvikler efterhånden et særpræg, der tydeligst viser sig i keramik og seglsten, der bliver ledetyper for en ny kultur. Karakteristisk for et ældre afsnit af lerkarrene er smalle horisontale vulster med kædelignende karakter, mens de senere kar har glatte, kantede vulster på overfladen. Seglstenene er runde stempelsegl skåret i steatit, et gråligt mineral, der er så blødt, at det kan ridses med en negl og udskæres med en lommekniv, men samtidig er ild- og syrefast og derfor næsten uforgængeligt. Det har mange navne, kaldes fedtsten, spæksten og klæbersten og brugtes i den nordiske vikingetid til støbeforme, mundstykker på blæsebælge og gryder. Disse seglsten, som hører til verdens sjældneste, er fra 2–5 cm i tværmål og har i den typiske udformning på den hvælvede ryg fire øjne, to på hver side af parallelt indridsede linier. En gennemboring fortæller, at de har været båret i en snor. Rester af en tosnoret tråd var endnu bevaret i en enkelt af dem. Billedsiden er flad og med mange forskellige figurer, der afspejler udviklingen i religion og kulturforbindelser gennem hele tredie årtusinde.

De ældste er de mindste, men tillige de tykkeste. På dem ser man dyrefigurer som okse, stenbuk, gazelle, fugl og skorpion, men også forskellige geometriske tegn, stjerner og fodspor. I det følgende tidsafsnit kommer nøgne menneskefigurer til, oftest sammen med okser, træer og andre symboler. At vi her har en begyndende fremstilling af gudeverdenen og de ældste myter, der er bevaret i sumeriske kileindskrifter, er tydeligt. På de yngste seglsten bliver billed-

verdenen påvirket fra Mesopotamien, hvilket ses af menneskenes klædedragter.

Disse stempelseglsten af steatit kendtes før de danske udgravninger i Den arabiske Golf i alt kun i en snes eksemplarer, dels fra Mesopotamien og tilgrænsende egne, dels fra Induskulturens byer. Det var tydeligt, at de begge steder var fremmed gods, men hvorfra de kom, vidste man ikke. Vi kan nu med sikkerhed sige, at de er lavet på Bahrain og inden for det kulturområde, som slutter sig dertil i 3. og begyndelsen af 2. årtusinde før Kristus, fordi vi har fundet værksteder, hvori de er fremstillet og flere hundreder af dem. Tillige er seglstenene med til at bestemme Bahrain som oldtidens sagnomspundne Dilmun, hvor det folk holdt til, der dengang beherskede handelen på Golfen. Bebyggelsen på Qala'at al-Bahrain, templerne ved Barbar og fund fra andre øer i Golfen giver os et rigt billede af en hidtil ukendt kultur, vi har døbt Dilmunkulturen.

Efter Dilmunkulturens fald i begyndelsen af 2. årtusinde før Kristus tog andre magten på den rige ø. Fra den følgende tid er fundamenter af store stenbygninger bevaret og i dem ligger tykke brunlige lerkar med tilspidsede bunde, helt forskellige fra Dilmunkulturens kar. Den slags kendes fra Mesopotamien, hvor de findes i byer behersket af kassitterne, et bjergfolk fra det vestlige Iran, som i midten af 16. århundrede før Kristus omstyrtede det babylonske herredømme og godt et halvt årtusinde fremover blev landets herskerfolk. Som det er gået så mange gange, når mere primitive folk erobrede et højere kulturfolks rige og bosatte sig i det, så tog også kassitterne ved lære af babylonernes kultur og sprog, som de efterhånden overtog. Under de kassittiske konger arbejdede babylonske lærde med nedskrivning af sumerisk og babylonsk litteratur og oversatte kassittiske ordlister. Fundene fra Bahrain fortæller, at de også åbnede den gamle østlige handel på Dilmun. De store bygningsfundamenter på Qala'at viser, at de fik fodfæste der. I en af dem lå en lille samling lertavler med kileindskrifter. De opregner leverancer eller rationer af mad og drikke, blandt andet dadler og olie i krukker til navngivne personer, Irišn søn af Tarsi-ilu, samt mad og drikke til NIN. NINDA, herren over brød, og NIN NAG, herren over drikke.

Lertavlerne lå omkring en tilhugget kalkstensblok i et af de østligste rum i en stor bygning, hvis gulv var dækket med svære brandlag og jordbeg. Det har muligvis engang været anlæggets arkiv, hvoraf

Lertavler med kileskrift fra Bahrains oldtidshovedstad.

disse tavler var de sidste rester. Sammen med dem lå et par seglaftryk i ler. Lige inden for døren i det samme rum var der i gulvet en cirkelrund aftegning, der viste sig at være et låg, som dækkede et lerkar forseglet med cement. Det var med store forventninger, det blev åbnet. Vi håbede, at det indeholdt flere lertavler eller grundstensdokumenter. Men krukken var tom. På bunden lå lidt lyst sand. Den kan dog have rummet et vigtigt dokument, skrevet på forgængeligt materiale, som man må have gjort det i Induskulturens byer, hvor de egentlige skriftstykker ikke eksisterer mere. Kun de enkelte billedtegn kendes nu i ganske korte rækker på seglsten. Dem har det hidtil ikke været muligt at tyde.

Den store paladsbygning, som påvistes ved det første års udgravning, ligger oven på kassitternes paladsfundamenter, der bærer svære brandspor, som var deres by gået voldeligt under. Radioaktiviteten i kulstof fra disse brandlag er blevet undersøgt efter de nyeste metoder og giver en tidsfæstelse til omkring år 1200 før Kristus for ildsvåden. Snart derefter er den store bygning blevet opført, for det er ikke sandsynligt, at denne vigtige handelsby i Golfen har fået lov til længe at ligge øde hen.

Fra en øst-vestlig gade fører en næsten 5 meter høj port ind til bygningens største rum. Det har haft to store firkantede stensøjler i midten, som har båret en højere etage, hvortil en trappe på nordsiden har ført op. Porten er bygget af finthuggede og godt tilpassede kvadersten sammenholdt af cement. På indersiden har en dør været fæstnet til en tyk portstolpe, hvortil plads er udhugget i muren. Endnu ligger selve portstolpestenen, hvori den har været drejet, på plads i gulvet under denne udhugning, blankslidt af de mange, mange gange porten har været åbnet. Fra den store sal fører en dør ind til bygningens fornemste rum, hvor fundamentet til en tronstol med fodskammel står vendt mod salen, hvor audienssøgende kunne samles og frembære deres ønsker, gaver eller ofre for stedets hersker eller herskerinde, der har haft sin plads på stolen midt for døren. Under tronstolen har der været et par nedløbskanaler til en underjordisk tank, der måske fortæller, at vand er indgået i de ceremonier, som har udfoldet sig der. I den sydlige del af det allerhelligste rum er der en plads til et sengeleje. En indgang midt på nordsiden af den store sal fører ind til et mindre kvadratisk rum, hvis cementgulv skråner svagt mod midten, hvor et afløbshul er hugget gennem en

Toiletter under udgravning på Qala'at al-Bahrain.

Seglsten fra Bahrain. Den vingede sol, fiskens tegn og det hellige træ tilbedes.

gulvflise. Fra dette forværelse fører en dør til hver sin side ind til toiletrum med tre closetter i hvert og med tanke til rindende vand. Disse tretusindårige closetter er magen til dem, man i dag vil finde på arabiske hoteller i Bagdad, Damaskus eller Cairo, der ikke altid som her har vandtank og rindende vand. De to toiletrum er ikke helt ens, idet hvert w. c. i det ene rum har en smal rende fra forkanten til hullet, mens den mangler på det andet. Dette træk, der går igen i flere andre bygningers toiletter i Bahrains oldtidshovedstad, viser måske, at man allerede den gang har haft toiletrum både for mænd og for kvinder. I en stor bygning i tell'en inden for fortets mure, var to sideliggende toiletrum særligt udstyret. Der var fodstøtter på hver sin side af hullerne og i det ene rum tillige en lille håndvask i væggen. Også låget til et af w. c.erne var bevaret, en afrundet lerplade med en rund knop på midten, meget lignende de trælåg, som findes overalt i Nordeuropa på et almindeligt landdas. Renligheden må i det hele taget have stået i høj kurs i Bahrains oldtidshovedstad. Vandcisterner findes altid ved toiletterne, der almindeligvis er anlagt ved alle større bygninger. Tildækkede rendestene er påvist helt tilbage i de ældre bylag.

Til hvem den store paladsbygning har været opført, ved vi ikke. Flere gulvlag over hinanden, tilbygninger og mindre indbyggede rum viser dens anvendelse gennem mange århundreder, i den sidste tid som gravplads, hvor store badekarformede lersarkofager er nedsat under gipsgulvene. To, der blev fundet det første år, er allerede omtalt. Nær dem i et hjørne af bygningen lå et mindre rum med et højtliggende, meget jævnt og glat gipsgulv. Det var tydeligt, at det tilhørte et sent afsnit af bygningens historie. Da det seje lag med stor omhyggelighed blev hugget op med en spidshakke, kom to flade stenblokke til syne. Vi var klar over, at det måtte være dækket til en urørt grav og sendte derfor omgående en depeche til Hans Højhed sheik Sulman bin Hamed Al-Khalifah, som lovet, når noget spændende viste sig. Samme eftermiddag kom regenten med sit følge og sin rådgiver sir Charles Belgrave. Forsigtigt blev de to dæksten løftet op. Under dem viste sig en lersarkofags okkergule rand, fuldstændig tom for jord, så man straks så den gravlagtes brune skelet og gravgaverne. De kraftige knogler var af en mand. Han hvilede på venstre side med stærkt optrukne ben og hænderne for ansigtet. Gravens udstyr var meget rigt. Det fornemste stykke lå midt i kisten nær ryg-

søjlen, en seglsten af agat, gennemboret foroven og vendt mod den dødes hoved, som havde han båret den i en snor omkring halsen. Den er smukt facetsleben og dens billeder viser en fuldskægget mand, en præstehøvding med turban, langt hår og skæg, iklædt en fodlang kjortel. Han står med løftet hånd vendt mod fiskens tegn og det hellige træ, livstræet, hvorover svæver den vingede sol, der kaster et bredt lys ned over scenen. Denne fine seglsten, hvis oprindelse må søges i Mesopotamien, giver en datering af graven til den nybabylonske periode, det 7. århundrede før Kristus. Det var på denne tid, at kaldæeren Nobopalassar tilrev sig magten over Babylon fra assyrerne. Det blev hans søn og efterfølger, Nebukadnezer den Anden, der som konge igen gjorde Babylon til et verdensrige. Det er derfor ikke mærkværdigt, at han også udstrakte sin magt til Bahrain, hvad dette fund synes at vise.

Denne sarkofag indeholder mange andre sjældne gravgaver. Ved fodenden lå en smukt drejet vase med grønlig glasur, den dødes vandkrukke. Foran ham fandtes fire forskellige bronzekar: en flaske med bevægelig hank, en cirkelrund skål med let udadbøjet rand, en vin-si med tilbagebøjet håndtag og et øsekar med lang hank. Desuden indeholdt graven mandens våben, en jerndolk, der har været båret i et gehæng med 7 bronzeringe. Uden for kisten var som særligt offer nedsat tre smukt gule lerkar, en vandkrukke og to åbne skåle, der måske har indeholdt mad og drikke fra „gravøllet" til rejsen til de dødes rige. At den gravlagte har indtaget en høj stilling, viser hans fornemme udstyr. Måske har han været kongerne Nobopalassars eller Nebukadnezers handelsrepræsentant på Dilmun. Også kvinde- og barnegrave er blevet nedsat i den store bygning. I et stort rummeligt ovalt lerkar fandtes skelettet af en ung kvinde med et lerkar som vandbeholder, mens mindre skåle rummede skeletter af ganske spæde børn.

Med stor interesse fulgte Hans Højhed sheik Sulman den spændende åbning af den nybabylonske grav og forhørte sig om alle fundets oldsager og dets betydning. Bagefter drøftede vi udgravningens resultater omkring bordet i vor lejrs „forsamlingshus" og fortalte om planerne for de kommende års undersøgelser. Vi måtte også love, at vi dette år som tidligere ville afholde en udstilling af vore fund i en af regeringsbygningerne i Manama, udstillinger, der altid blev åbnet af regenten selv med stort følge, hvorimellem var undervis-

Pige i lerkargrav på Qala'at al-Bahrain.

ningsministeren, hans farbror sheik Adbulla bin Isa al-Khalifah og undervisningsdirektøren Ahmed al-Umran. Selvfølgelig ville Bahrains kvinder også se vore udstillinger. Derfor var der arrangeret særlige dage for dem. Regentens yndlingshustru, sheikaen, kom altid den første af disse dage med sine hofdamer og besøgte tillige flere gange vore udgravninger, hvor de kvindelige arkæologer viste om. Som tak blev de en af de følgende dage inviteret på genvisit i sheikepaladsets harem og fik halskæder af Bahrains kostelige perler som gave. At Hans Højhed var yderst tilfreds med sit besøg i vor arabiske lejr, fik vi synligt bevis på dagen efter, da en af hans hofmænd overbragte os alle guldkantede kamelhårskapper, broderede kashmirhovedtøjer og agal. De kvindelige arkæologer fik naturligvis de samme dragter, som Bahrains damer bærer. Da vi snart efter aflagde visit i paladset i Rifáa al-Gharbi iført dragterne, vakte det stor opsigt. Vi blev modtaget som bahrainere og var fremover om muligt endnu mere velkomne i sheik Sulmans palads.

Forud for gravlægningerne i lersarkofagerne var den store stenbygning på Qala'at al-Bahrain blevet benyttet til grave af særegen art, grave der måske fortæller om bygningens oprindelige formål. Da den store hal var udgravet næsten til underste gulvlag, som vi var ved at rense, dukkede en lerskål anbragt som låg over et lerkar frem. Da låget blev løftet af lå skelettet af en sammenrullet slange i bunden af karret. Ved det videre arbejde blev der i første omgang afdækket 14 lignende slangegrave. De bestod alle, på én nær, af et lerkar med rester af slangeskeletter i. Nogle var lukket med en lerskål, andre med et bredt skår af et lerkar eller en drejet trætallerken, hvis aftryk stod i den gipsmasse, skålen var omsluttet med. Nogle af slangerne har været ganske små, andre har været omkring halvanden meter lange og således på størrelse med den indiske kobra, brilleslangen, der gennem årtusinder lige til vore dage har spillet så stor en rolle i de indiske religioner. En enkelt af slangerne var nedlagt i en grube i gipsgulvet og dækket af et lerkarskår, hvorunder der lå en kæde bestående af 26 perler af agat, ametyst, blåt glas og porcelæn, samt en lille sølvring, der har holdt den nu bortsmuldrede snor sammen. Lignende perler, enkelte eller nogle få sammen, fandtes i de andre slangegrave.

Disse fund tegner sig som en kombination af slanger og perler anbragt i en hellig bygning. Det kunne tyde på, at de har været

Dilmunseglsten fra Qala'at al-Bahrain.

Ruinbyen Zubara på Qatars vestkyst.

hensat som offer til en slangegudinde. Hvem den dengang herskende slangegudinde i Bahrains oldtidshovedstad var, ved vi endnu ikke. En sådan gudinde, der har samme oprindelse som gudinden „Den store Moder", altings ophav, har været dyrket for frugtbarhed og lykke over vidtstrakte områder, både længere tilbage i tiden og helt til vore dage. Fra den minoiske kultur på Kreta kendes således en noget ældre slangegudinde, som afbildes med blottet bryst og slanger i hænderne. Hun er utvivlsomt af orientalsk oprindelse, i slægt med modergudinden, der bærer så mange navne som eksempelvis Ea, Isjtar og Astarte. Herhen hører også den omtrent samtidige nordiske slangegudinde, som er fremdraget i et offerfund ved Fårdal mellem Randers og Viborg. Hun er støbt i bronze, en knælende kvindefigur med blottet bryst, som de minoiske gudinder, klædt i Egtvedpigens korte snoreskørt og nedlagt sammen med en stor bronzeslange og hornede hjortedyr af orientalsk oprindelse i en kvindes prægtige smykkedåse af bronze.

I mange religioner opfattes slangen som de dødes sjæle og kendes i denne betydning både hos grækere, romere og i vore dage hos mange folkeslag i forskellige verdensdele. Hos ægypterne var brilleslangen, Uræus, sindbillede på den hellige solskive, fordi den kunne rejse sig og udspile de otte øverste ribben, så halsen dannede en rund skive. Det var en nærliggende tanke for mange folkeslag at knytte slangen til de døde, som man forestillede sig levede videre under jorden. Slangerne bragte bud fra dem eller var de døde selv, når de viste sig for de efterlevende. Men slangen har også været sindbillede på ungdom og udødelighed, fordi den krænger huden af sig og således forynges ved hvert nyt hamskifte. Dens tilknytning til frugtbarheden møder vi i vore dage i Indien og Nepal, hvor den omslynger lingabilledernes fundamentsten og dyrkes i templer, hvortil en kvindelig gudinde er knyttet.

Når man ofte har opfattet slangen som et farligt og giftigt kryb, et ondt væsen, djævelens dyr, så går det måske tilbage til vor Bibels historie om slangen, der forledte Eva til at spise af kundskabens træ i Paradisets have. Da Gud spurgte Eva, svarede hun: „Slangen forførte mig, og så spiste jeg." Derfor sagde Gud til slangen: „Fordi du har gjort dette, være du forbandet blandt alt kvæget og blandt alle markens dyr." I denne trussel mod slangen ligger måske et modsætningsforhold, der har været mellem israelitternes religion og de om-

Uåbnet slangegrav –

– og søndret lerkar med slangeskelet.

Terrakottafigur fra Qala'at al-Bahrain.

givende folks religion, hvor slangen har været knyttet til den store gudinde, som i Det nye Testamente er jomfru Maria.

Slangen har i Norden været lykkebringende ligesom i det gamle Rom. Den romerske forfatter Plinius fortæller således, at man brugte at grave en død slange ned foran husets indgangsdør, så den kunne bringe lykke til alle i huset. Så sent som i begyndelsen af dette århundrede har man her i landet gravet snoge ned foran husdøren for at værne folk og fæ mod sygdom og nød. Det var ikke ualmindeligt, at tamme snoge holdt til i alkoverne, spiste af grødfadet sammen med børnene og fik smæk af skeen, når den ikke ville have det tykke med det tynde. Vor eneste giftslange, hugormen, blev begravet levende under staldgulvet i en lerpotte med en flad sten som låg for at afværge sygdom hos husdyrene helt op mod vor egen tid. Det sidste af sådanne fund blev for nogle år siden gjort i en 150-årig stald i Sydvestjylland, hvor der sammen med hugormen var nedlagt føde. I en beretning fra Nørrejylland hedder det: „Nede i Tyskland brugte de, når de byggede et nyt hus for at forebygge uheld, at få fat i en hugorm og komme den i en gryde og så komme tre håndfulde af hver slags fødevarer af, hvad der var i gården, ned ved ham, og så blev der lagt et stenlåg over den. Den gryde skulle så graves ned i huset. De kunne høre den synge dernede i jorden 10 år efter. – – –" Troen på slangen som værnende og lykkebringende har således i Danmark holdt sig gennem årtusinder.

Slangegravenes antal i palads- eller tempelbygningerne på Qala'at al-Bahrain blev ved de følgende års udgravninger øget til det dobbelte. At en slangekult har fundet sted i stort omfang i Bahrains oldtidshovedstad, er derfor indlysende, men om denne oprindelig har været knyttet til bygningen og til den guddom, hvis tronstol endnu står i det allerhelligste rum, er mere tvivlsomt. Mange slangegrave stod ganske vist i gruber hugget i det dybest liggende cementgulv og kan derfor være samtidige med bygningen, mens andre stod i et ca. 30 cm tykt fyldlag oven på gulvet og altså må være senere nedsat. Alligevel kan den tanke ikke afvises, at tronstolen har været en slangegudindes, og at lertanken under den, hvortil kanaler førte fra dens fod, kan have været levende slangers bolig. Tæmning af slanger er en gammelkendt sag. Når de blev godt behandlet var de tamme som andre husdyr og kom ved fodringstid frem fra deres skjulested.

Anlæg fra lersarkofagernes tid er ikke fundet, men de er også fra

et tidsafsnit, der hører til de øvre lag på Qala'at al-Bahrain og er derfor i stor udstrækning ødelagt ved senere bebyggelse og omfattende stenplyndring. Måske har handelen mellem Bahrain og Mesopotamien været afbrudt en tid efter det nybabylonske verdensriges ødelæggelse, da perserkongen Kyros i 539 erobrede Babylon. Men Kyros grundlagde et nyt verdensrige, som han udvidede så langt vestpå, at de græske kolonier på Lilleasiens kyster måtte anerkende ham som deres overherre. Da han også udstrakte sit herredømme østpå, er det muligt, at de første europæiske spor på Qala'at al-Bahrain, skår af nogle græske vaser fremstillet i Attika og et med en græsk indskrift, skyldes den handel, der blev åbnet gennem hans rige. Fra havnebyen al-Mina i det nordvestlige hjørne af Syrien, som Athen beherskede fra år 525 før Kristus, udgik en omfattende græsk handel, der fortsatte til Alexander den Stores tid. En masseproduktion af græske vaser spredtes derfra til Persien netop i de århundreder, da grækerne kæmpede på livet løs med perserne. Fund af græske vaser i Bahrains oldtidshovdstad kan sandsynligvis føres tilbage til denne handel.

Om en anden forbindelse til Middelhavsområdet fortæller et sølvfund i et lerkar fra ruinerne af den store paladsbygning. Det var nedgravet under et gipsgulv og rummede en dynge brudsølv af armbånd og smeltede smykker, ørenringe og fingerringe, hvorimellem en signetring med fønikisk skrifttegn fra tiden 900–700 f. Kr. Også den viser forbindelse med Syriens kystegne, der i mange århundreder havde direkte forbindelser til Mesopotamien.

Fremover var byen på Qala'at al-Bahrain beboet i kortere og længere perioder. Grønglaseret lertøj og tynde skåle i bygningsfundamenter med portstolpesten og mange rum tilhører tiden omkring Kristi fødsel. Derefter følger en tid uden bosættelse. Et lille palads opført af finthuggede kvadersten fra Jiddah synes at indvarsle den første islamiske bosættelse i 12. århundrede. Derefter følger bebyggelseslag over hele tell'en og en velbygget bymur, der viser, at en storby har ligget på stedet, da det portugisiske fort blev opført. Fra denne by er der fundet anlæg til smedning og bagning. Skår af porcelæn fra Persien og Kina, særlig fra Sung- og Mingdynastierne, samt mønter af mange slags, fortæller, at Qala'at al-Bahrain også i dette tidsafsnit hævdede sig som en vigtig handelsplads med forbindelser langt ud over Det mellemste Østen. Da portugiserne vælger dette sted til det store fort, slutter Bahrains oldtidshovedstads næsten

5000-årige glorværdige historie. Lige til de seneste år var det ud for Qala'at al-Bahrain, at skibe fra alverdens lande ankrede op og lossede deres varer i pramme til den nye hovedstad Manama, en driftig handelsby med 80.000 indbyggere, næsten halvdelen af sheikedømmets indbyggere. Men store skibe svajer nu ikke mere på reden ud for oldtidshovedstaden. De går til kajs i en ny havn, Mina Sulman, der blev indviet i 1962 på østsiden af Bahrain.

I Qatars ørken

Fra arkæologernes lejr på Qala'at al-Bahrain kan man om natten se et dunkelrødt skær på det sydøstlige himmelhvælv. Det er den brændende spildolie og gas ved Dukhan i sheikedømmet Qatar, hvis område er den brede halvø, som fra Arabiens fastland skyder sig 160 km nordud i Golfen. I dette sheikedømme regerer familien Al-Thani. Det var derfra Khalifah'erne for en halv snes generationer siden underlagde sig Bahrain.

Qatar var det næste land, som blev inddraget i vort arbejdsområde. Efter en kort rekognoscering i 1956 tog vi det følgende år fat på en omfattende berejsning af hele sheikedømmet, der da var ukendt land for arkæologer. Det lykkedes at finde mange fortidsspor, både gravhøje og bopladser, der er blevet undersøgt i årene fremover. Det viste sig imidlertid snart, at undersøgelser af stenalderens bopladser blev den vigtigste opgave i dette sheikedømme. De seneste år udført under ledelse af Holger Kapel. Da arbejdet sluttede i 1964 var halvanden hundrede flintpladser kortlagt.

Når man kommer fra Bahrains dejlige palmeskove og rislende ferskvandskilder, virker Qatar øde og vindhærget. Kun få steder i den nordlige del ser man palmernes kroner. Ferskvandsforsyningerne til hovedstaden Doha på østkysten, hvor 45.000 af landets indbyggere bor, skaffes ved destillering af havvand i store anlæg, der drives af naturgas, som i rør føres tværs over halvøen fra oliefelterne ved Dukhan på vestsiden. Uden for hovedstaden bor kun 15.000 mennesker, heraf de fleste ved Dukhan og Umm Said. Den oprindelige befolkning levede i fiskerlejer ved kysten eller som nomader i det indre land. Men mange flyttede til hovedstaden efter 1949, da udskibningen af olien, som allerede blev fundet i 1930'erne, begyndte og gav sheikedømmet stor velstand. Tidspunktet var meget heldigt for Qatar, fordi landets indtægter ved perlefiskeri blev ødelagt, da de japanske kunstperler kom på verdensmarkedet.

At gennemsøge Qatars øde land, som næsten er 20 gange større end Bahrain, blev en omfattende opgave, men tillige en oplevelse

Beduinlejr i Qatars ørken.

for alle dem, der efterhånden deltog i dette arbejde. Der fører beduinstammerne endnu nomadernes ældgamle tilværelse. Landskabet er ikke ensartet, men skifter i udseende fra egn til egn. I de nordlige områder veksler en grå gold stenørken, der i årtusinder er fejet ren af storme og cykloner, med en græsørken, hvor harer, ørkenræve, vilde æsler og kæmpefirben holder til på de samme sletter, hvor beduinernes sorte telte er rejst og deres fåre- og gedeflokke græsser. På lange strækninger er overfladen borteroderet, så kun horste af miocene kalkbjerge står tilbage i fantastiske formationer, der ligner atombombeeksplosionernes paddehatteskyer. På sådanne bjerges flade toppe fandtes de ældste spor fra oldstenalderen, håndkiler og groft tilhuggede flintstykker, et halvthundredtusinde år gamle redskaber, som kendes tilsvarende fra Asiens og Afrikas palæolitiske kulturer. Det er store og tunge stykker, der har været brugt uskæftede i hånden. De er fundet på 30 pladser, næsten alle højtliggende, men kun fra halvdelen af dem er der håndkiler, som er typiske for oldstenalderens jægerkulturer.

Fund fra mellemstenalderen, og således omkring en halv snes tusind år gamle, blev gjort flere steder på højdedrag nær havet både på øst- og vestkysten. Karakteristisk for dem er gode kraftige flækker og spåner af flint, der har været brugt som knive og skrabere og som emne til pilespidser med skafttunge. Pilene fortæller, at buen har været i brug i denne periode, der svarer til køkkenmøddingtiden i de nordiske lande. Det første fund af denne slags var en stor og smuk flintflække, som lå på klipperne ved al-Wusail nær østkysten, et enligtliggende højdedrag, der krones af ruinerne af et fæstningsanlæg fra nyere tid. Flere gange vendte vi tilbage til dette sted for at finde mere end det enkelte stykke, men uden held, indtil vi en dag søgte ly mellem klipperne på al-Wusail for en sandstorm, den frygtede shamál, der med pludselighed havde rejst sig fra nordvest. Netop på steder, hvor der var læ, lå i sandlaget talrige flækker og spåner af den eftersøgte slags. Det var tydeligt, at stenalderfolket havde valgt disse steder af hensyn til shamál'en, som om vinteren bringer bidende kulde fra Irans højland på den anden side af Golfen til Arabiens kyster.

Ved at benytte samme fremgangsmåde i andre højdedrag på Qatar, lykkedes det os at gøre mange fund.

Shamál'en var i dette tilfælde arkæologens vejviser og hjælper,

Kaffen tilberedes i et beduintelt i Qatar.

men plejer ellers at være en af de værste fjender, fordi den standser alt udgravningsarbejde, ofte for tre dage i træk. Pludselig rejser den sig, kommer som en grå mur over Golfens blå vand og indhyller på minutter alt i støv og sand, så selv solen forsvinder på himlen. Bugtens mangfoldige sejlskibe må omgående søge ly, hvor sådan er at finde, men i de svære storme forliser altid mange. Den kolde vind afkøler samtidig vandet i Golfen så meget, at havets dyr lammes af kulden og kastes op på kysten i tusindvis. Der ligger efter en shamál fisk og den giftige søslange mellem kæmpeskildpadder, sorte skarver, rosenrøde flamingoer og grå hejre i stort antal. Savfisk og sværdfisk, blæksprutter, hajer og pigrokker ses også mellem strandens livløse gods, et uhyggeligt syn for dem, der daglig tager sig en svømmetur i Golfens friske, salte vand uden tanke på de farer, det skjuler. Særlig stort er havslangernes antal. De er meget giftige, omkring en meter lange og bygget næsten som landslanger, men er uden bugskinner og med en fladtrykt svømmehale som en ål. De fleste er svovlgule med sortgrå ringe, mens andre ligner vor hjemlige brune hugorm med mørke siksakbånd på ryggen. De lever af fisk, men deres munde er så små, at de efter sigende ikke er farlige for mennesker. Man ser dem ellers sjældent. Kun når det er havblik, kommer de op til overfladen, ligger ubevægelige og skvulper i det spejlblanke vand og lader sig bage af solens varme. Kun en enkelt gang har en søslange angrebet under en „østersjagt". I det dybe, klare vand mellem to banker lå den sammenrullet som et 8-tal med hovedet oprejst, svajende fra den ene side til den anden. Pludselig skød den skråt opad, men heldigvis er man på sådanne ture altid bevæbnet med en kamelstok og kan piske den væk. Kamelstokken er ellers til værn mod den giftige pigrokke, der i flok og række jager fisk på lavt vand. Når rokken ligger og lurer på bunden, dækker den sig med sand, så kun halen er synlig, men den ligner en palmeribbe, som der findes så mange af. Derfor er det nødvendigt at gå og piske i sandet, så man ikke pludselig kommer til at træde på en rokke, hvis hug med halekrogen hurtigt gør et ben tre gange tykkere.

Det sydlige Qatar beherskes af sandørkenens vældige klitter, der er i stadig drift som havets bølger, altid uendelig langsomt på vandring fra nordvest mod sydøst, fra havkyst til havkyst. Mod syd strækker sandørkenen sig uden grænse ind i det arabiske fastlands uendelighed. I dette terrain er ekspeditionens ørkenjeeps som et par fortabte

myrer i en vestjysk sandklit. Kun ved hjælp af kompas finder man frem. Lynhurtigt skal der køres for ikke at blive stikkende i sandmasserne, tillige forsigtigt, for hvor en klit ender er der dybe, næsten lodrette fald. At opspore oldtidsfund i et sådant sandhav synes på forhånd udelukket, men når en lejrplads er valgt og teltene rejst, bliver omegnen undersøgt til fods. Så kan der alligevel gøres stenalderfund mange steder, hvor den gamle overflade ligger blottet, som vi kender det fra Bahrains ørken. Måske er disse sandflugtsklitter kun 4–5000 år gamle og oprindelig rejst af storme på vestkysten, hvor landhævninger har fundet sted. Den ubevoksede kysts sandmasser er sat i flugt ind over landet, hvor sandet efterhånden har samlet sig i de mægtige halvmåneformede klitter, som kaldes „barkaner".

I sandørkenen lever beduinerne med deres store kamelflokke, og hos dem er vi altid velkomne. Et tilfældigt møde bragte kontakten. Vi fulgte et næsten usynligt spor fra Hans Højhed sheik Ali bin Abdulla bin Jasim Al-Thani's ørkenresidens Kar'anak, der ligger i en grøn kedel med stenhuse og telte i bunden, omringet og skjult i sandhavet. På vej mod den sydligste grænsepost ved Uglat Manasir var en luksusbil af ny årgang, men i en sørgelig forfatning, kørt fast. Bagpå viste en bred, horisontal ruststribe en lille alen over jorden, at den mange gange tidligere var blevet stikkende i ørkensandet og hjulpet i gang af en anden vogns kraftige kofanger, der har trykket lakken af. Vi rullede hjælpende til og med træk på alle fire hjul fik vi den uheldige beduins vogn igang igen og blev straks inviteret til hans lejr, „der kun ligger en halv snes kilometer mod syd". Det meste af dagen gik, før vi nåede frem, for mens vor fører var i hovedstaden Doha, er lejrens telte og dens kamelflokke blevet flyttet flere gange. Sent nåede vi derfor frem til lejrens syv sorte telte og stammens sheiks gæstfri modtagelse. Der blev straks tændt op under kaffevandet med ildstål og flint. Overraskelsen var stor, da det viste sig, at ildflinten var et fint fladehugget blad fra stenalderen. Vi kunne nu ved henvisning til flintbladet forklare, hvad vi søgte, men stedet, hvor det sjældne stykke stammede fra, kunne desværre ikke genfindes. En stamme med flere hundrede kameler måtte nødvendigvis flytte hver 3.–4. dag for at sikre tilstrækkelig føde til de mange dyr. Store afstande tilbagelægges derfor inden for et kort tidsrum i det område, som er stammens domæne.

Sheik Jasim bin Mohammed Al-Thani's palads Umm-es Salal i Qatar.

I lejren oplevede vi nomadernes ældgamle livsform, som den har været gennem årtusinder. Husdyrene var grundlaget for deres eksistens. Folkene var af Murrastammen, hvis kvinder endnu spandt kamelulden på håndten og vævede på primitive håndvæve. Stammens mænd er kendt for deres dygtighed i træning af jagtfalke. Tidligere hørte røveri også til erhvervet, men nu er lejrens folk i Qatars regents tjeneste og får de nødvendige kontanter til indkøb af kaffe, the, hvedemel og det husgeråd, de ikke selv kan fremstille. Af andre husdyr holdes kun den arabiske mynde, salúqi'en, der bruges til jagt på hare og gazelle, som den render op i ørkenen og bringer tilbage til sin herre. Selv om hunde er urene for muhamedanerne, får en salúqi lov til at opholde sig ved teltene, fordi en beduin ikke regner den for hørende til denne race.

Den fladehuggede flintespids til sheikens fyrtøj er fra den tidligste kvægavler- og agerbrugstid, hvis spor vi fandt flere steder langs både vest- og østkysten, hvor der tidligere har været oaser, som nu er dækket med hvide sandklitter. Om fordums frugtbarhed fortæller enkelte palmebuske, vildpalmer, der holder hinanden nede i tætte klynger. Nye skud vokser stadig fra roden og slås med moderplanten om luft og vand. De høje slanke daddelpalmer i oaserne er et kunstprodukt og skyldes omhyggelig pleje. Gartnerne fjerner rodskud, der plantes ud til nye palmer, sørger for vanding og afhugning af gamle grene, så træet tvinges rankt i vejret.

Mellem de 7–8000 årige fund fra den tidlige yngre stenalder, er et af de fineste af sin slags, der overhovedet kendes, på næsten 7000 stykker. Heraf er 322 pilespidser med skafttunge af samme slags som i „verdens bedste pilespidsfund" fra Bahrains ørken, 483 fladehuggede flintblade som sheikens ildsten, 21 økser og desuden skrabere, flækker, blokke og et utal af brudstykker af de samme redskaber. Bemærkelsesværdigt er det, at ingen tænder til kornsegle indgår i fundene fra denne tid, så måske har Qatars befolkning i begyndelsen af yngre stenalder været kvægavlernomader og jægere og ikke drevet agerbrug. Landet har dengang haft betydeligt større nedbør og været mere grønt, måske som vore dages Bahrain, men det har aldrig været rigt som oldtidens Dilmun. Vi fandt da heller ikke den typiske Dilmunkultur repræsenteret i gravfundene.

Gravhøjene i Qatar ligger i små grupper, sjældent mere end nogle få snese sammen, i antal mindre end en promille af Bahrains høje.

De er opført af sammendyngede sten, en gravtype der kaldes røser og kun kendes fra Bahrains sydvestlige kystland, hvor de ligger i lignende smågrupper. Nogle af højene er fra bronzealderen og dækker skeletgrave anlagt i undergrunden og fra dem er skår af rødt lertøj og hvide alabasterkar.

I en højgruppe på omkring et hundrede røser blev en halv snes undersøgt, men de var alle plyndret. Perler i et par af dem og skår af lerkar daterer dem til jernalderens århundreder før Kristus. Ligeledes fra jernalderen var to større og to mindre høje ved Khor på østkysten. I den ene fandtes en grav dækket af tre stenfliser, og i den lå to skeletter, et jernsværd og et bundt jernpilespidser. Det var tydeligt, at gravlægningen er foregået efter kamp, for ved underlivet på det ene skelet lå én jernpilespids og en anden sad endnu fast i venstre underarmsknogle.

Mindre jernalderbopladser blev også påvist, men ingen af dem gav fund af betydning. Fra islamisk tid ligger flere steder nær kysterne fæstningsanlæg, firkantede ler- og stenvolde med hjørnetårne, der fortæller om ufredelige tider, hvor de bofaste, der beherskede perlefiskeriet, altid måtte værne sig mod anfald både fra land og søsiden. Et af disse anlæg ved Murvab blev udgravet af Eigil Knuth.

Flintfundene fra Qatar er de største og værdifuldeste af den slags, vi har gjort under arbejdet i Den arabiske Golf. På Qatar fandt vi også de fleste og mest forskelligartede helleristninger, stenbilleder indhugget i kystbjergenes jævneste klippeflader. Disse helleristninger er utvivlsomt indhugget på meget forskellige tidspunkter, de enkleste, skålgruberne, måske allerede i Dilmunkulturens tid for omkring 4000 år siden, mens andre, der viser rytterkampe med spydbevæbnede beduiner til hest, måske kun er nogle få århundreder gamle.

Om skålgrubernes betydning og tilknytning til frugtbarhedskulten i oldtiden og deres udbredelse helt til Nordens lande er allerede fortalt. I vor tid benyttes de samme gruber til et særligt spil, hvad småsten, der lå i hullerne, viste.

Mellem stenbillederne er også fodspor, en nøgen fod med alle fem tæer tydeligt udhugget. Også dette tegn er gammelt og kendes fra samme områder i Middelhavet, Vesteuropa og Nordens lande, hvor det ofte ses med skåltegnet og er fra samme tid som det. I Indien æres fodsporparret i dag som Buddahs tegn, men også der går det helt tilbage til oldtiden og har været sindbillede for mange forskel-

Skålgruber og piletegn på klippe i Qatar.

lige guddomme. På Bahrain er en sten med en fodsporlignende fordybning, der ligger i en af nordkystens palmelunde endnu genstand for frugtbarhedsdyrkelse, hvis oprindelse må søges i oldtiden. Måske har nogle af fodsporene på Qatars klipper haft samme betydning i vor tid, men det er kun tilfældet, der for en fremmed åbner døren på klem til den hemmelige verden de tilhører.

På en tur i Bahrains ørken opdagede vi en dag, at der ved en stor stenblok ved foden af en gravhøj lå en dynge skaller af frisk knuste æg og lerkarskår. Omkring stenen fandtes tydelige spor, der viste, at der på samme sted mange gange tidligere var knust æg og lerkar. Denne opdagelse satte fantasien i sving, for der var ingen som ville eller kunne fortælle, hvad her var foregået. Som verdensomfarende arkæolog må man være i pagt med naturens kredsløb, følge de himmelske tegn ved nat og dag, tage varsler af skyer og farver i naturen, for ret at greje sig. Derfor blev det bemærket, at vi kun var et døgn efter fuldmåne, så handlingen var sandsynligvis foretaget af kvinder den forrige nat. Månen er frem for alt andet den himmelmagt, kvinden ubevidst er underlagt. Det gjaldt derfor om at holde øje med stedet næste fuldmånenat.

Et lille hold arkæologer startede derfor ved næste fuldmåne fra lejren på Qala'at al-Bahrain gennem palmelundene til „ægstenen", rejst ved nordøstfoden af en af Bahrains største oldtidsgrave ved Ali. De hvide sandsletter mellem oasernes mørke palmekroner var i månelyset blændende som en nordisk polarnat. Gravhøjene rejste sig som lysende bjerge mod himlen, men lå så tæt at deres måneskygger greb ind over hinanden. Derfor rugede mørket mellem dem og gav skjulested for de nysgerrige. Ved stenen var intet at se. Timerne gik, mens „Karlsvognen" i en vældig drejning trak sig fri af Golfens vande. Intet hændte. Ved et besøg den næste nat afslørede nyudslåede æg og frisk trækul ved stenen, at noget var sket. Derfor ved vi nu, hvad der var foregået i fuldmånenatten, efter vi havde forladt stedet.

Da vi fortalte det til en af de unge sheiker, der som ven stod os særlig nær, røbede han, at det måtte være øens landsbykvinder, som havde været ved stenen. Kvinder, der nærede et uopfyldt ønske om drengebørn, mødtes med deres medsøstre ved særligt udvalgte sten på en fuldmånenat. Der synger de, fremsiger bønner og besværgelser, akkompagneret af trommer, afbrænder røgelse og slår friske æg på stenen. Hvis de bliver bønhørt, samles de igen en halv snes måneder

Kvindernes offersten ved gravhøj nær Ali på Bahrain.

Skibsbilleder på Jebel Jasasiya-klippen i Qatar.

senere under fuldmånen på samme sted og holder festmåltid. Den unge sheik lovede at vise et andet offersted en af de følgende dage, dog ikke ved nattetide.

Ad slyngede stier gennem nordkystens palmelunde kom vi til en lille højning i terrainet. På dens sydvestside lå en stenblok med en hulning i toppen af form som et menneskes fod. Omkring den lyste talrige hvide, nyslåede æggeskaller frem mellem mange andre sager. Opholdet blev kun kort. Sheiken fortalte, at det, der er foregået, tages meget alvorligt af befolkningen, fordi fodsporet tilhører den magt, der råder for drengebørn. Tid til nøjere iagttagelser levnedes ikke. En følgende formiddag besøgtes stedet alene, for at alle enkeltheder kunne iagttages. At det er en ældgammel offerskik med rod langt tilbage før den islamiske religion, som nu behersker Bahrain, var tydeligt. Sheiken fortalte endvidere, at samspillet mellem kvinden og Månen også er i en anden ældgammel skik: unge jomfruer

blotter deres skød, når måneformørkelser indtræffer, for at befri Månen for Jordens skygge.

Offerstedet i palmelunden var ikke tilfældigt valgt. Den lille højning med stenen er en åben bedeplads på omkring 12 kvadratmeter, en friluftsmoské, langstrakt og med den ene smalside vendt mod det hellige Mekka. Der ligger en række sten af håndstørrelse i buet række og mellem dem den grålige sten med et 18 cm langt naturformet fodspor i toppen. Denne sten er orienteret i nord-syd med „tæerne" vendt imod syd. De nyknuste ægs antal så ud til at have været omkring de fyrretyve, og da sheiken har fortalt, at der til et offer medgår omkring en snes æg, har måske to kvinder samtidigt ønsket sig drengebørn. Dette samstemmer med, at der ved stenen lå to „nye" konservesdåser med trækul, hvori røgelse har været afbrændt, samt skår af to nylig ituslåede lerkar. Fra tidligere ofringer henlå adskillige rustne konservesdåser og skår af mange lerkar. Småmønter, som hører med til offeret, sås ikke, men sheiken oplyste, at drenge respektløst stjal pengene, når de ubemærket kunne se deres snit dertil. På fodsporstenen lå et bundt grønne grene af en lille busk med krusemynteduft, som kvinderne på Bahrain bruger til håret som parfume, samt et irgrønt stykke silkestof, afrevet fra en kvindes klædning. Sammen med æggeskallerne lå en halv snes brændte frugter af en særlig slags, der også må være tilknyttet frugtbarhedskulten. Denne frugt vokser på storbladede træer mellem palmerne, ligner i form en mandel i sin grønne skal og har et vekslende rødt og grønligt skær. Under skallen er et blodigrødt tyndt „kødlag" omkring en hård sten, hvis kærne er spiselig.

Om den samme skik engang har været knyttet til fodsporene i Qatars klipper, ved vi ikke. Men da sporene ofte i forhold til andre stenbilleder ser nyudhuggede ud, er det ikke usandsynligt.

Sammen med talrige skålgruber og enkelte store dybe stentrug nedhugget i klippen Jebel Jasasiya i det nordlige Qatar, findes en flåde af skibe. Det var naturligvis af særlig interesse for arkæologer fra de nordiske lande, hvor skibet på de omkring 3000-årige nordiske bronzealderhelleristninger hører til et af de almindeligste billeder og fortæller om den rolle, skibet har spillet i Nordens bronzealder. Skibet var dengang de nordiske bronzealderfolks middel til magt og ære og blev frembåret ved de hellige fester, der skulle sikre fremtid og lykke. Skibet blev i Norden altid afbildet set fra siden, som man så

det på havet, eller når det blev vist i processioner som ved senere tiders karnevalsoptog. På Qatar er skibene afbildet set ovenfra, som en spids oval figur med omkring en halv snes årer strittende ud til siden, et enkelt desuden med reb og anker. Hvor gamle Qatarskibene er, ved vi ikke, men samme alder som de nordiske har de næppe. Man må nærmest se dem som afbildninger af perlefiskerbåde eller en sørøverflåde, der står ud for at øge landets velstand. Både i Norden og på Qatar har fartøjerne haft brug for hjælp fra stærke magter. Derfor har man indhugget deres billeder i uforgængelige klipper, hvorpå ofre har kunnet henlægges, når perlefiskeriet begyndte, eller piratflåden stod ud.

Fra at være ukendt land på arkæologiens verdenskort er Qatar nu gennem de mange fund blevet inddraget i en række verdensomspændende kulturer fra de sidste halvthundredtusinde år af menneskehedens forhistorie. Af det vi særlig søgte, Dilmunkulturen, fandt vi kun få spor. På søhandelsruten mellem rigerne i Mesopotamien og i Indusdalen, har halvøen ikke spillet nogen rolle. Den lå for nær Bahrain, hovedcentret for denne handel. Men frem for noget andet sheikedømme langs Arabiens nordøstkyst har Qatar vist os de skiftende stenalderkulturer. Flinten var det materiale, man særlig søgte og i behandlingen af den nåedes et højdepunkt, samtidig med at det første metal, kobber, efterhånden var blevet det vigtigste råmateriale til redskaber og våben. Flintsmedene optog udfordringen fra det nye materiale og skabte deres udsøgte flintpilespidser, der i teknik og form er jævnbyrdig med, hvad der kendes fra Ægypten og Danmark på tærsklen til metalalderen, flintarbejder, som regnes for verdens mest udsøgte.

Qatar blev for os det frie luftspejlende ørkenland, beduinernes land, gæstfrihedens land, hvor vi følte os hjemme. Efter dage i stenørkenen eller sandørkenen blev vi altid budt velkommen, når vore ørkenjeeps svingede ind mellem sorte telte eller en fast lejr med lerhuse på en vårgrøn græsslette i en lavning, hvis midte var himmelens øje spejlet i et „kilometerdybt" brøndhul i undergrundsklippen. En liflig duft bølgede fra bålene, hvor risteren med kaffebønner, kardemomme og nelliker blev sat over, efterfulgt af malmmorterens gæstfrit ringlende lyd, inden en ravgylden kaffe, farvet af safran, blev budt om i bittesmå japanske porcelainskopper. Ved solfald samledes alle til dagens fjerde bøn, la-ila-il-l'Allah, der er ingen gud undtagen

Gud. Efter bønnen blev man budt plads ved bålet på det lange persiske tæppe, hvor en kamelsadel var anbragt på midten. Til den lænede sheiken sig på den ene side, hans fornemste gæst på den anden og deres følge i fortsat række til begge sider. Beduiner bragte dynger af kartoffelbrune knoldede trøfler, som blev ristet. Derefter fulgte hovedmåltidet, helstegt får, ged eller ungkamel liggende på en vældig dynge af kogte ris, omkranset af ristede trøfler. Dagen sluttede med den femte og sidste bøn, inden man gik til hvile i teltene eller mændenes store lerbyggede fælleshus i oaserne. Der sover man på gulvets måtter og tæpper til morgenens første bøn før solopgang. Efter nogle krus kogt kamelmælk, iblandet sukker og fintmalet te, dækket af blegrosa skum, var alle igen klar til fortsat arbejde i ørkenen.

Failaka

Et længe næret ønske om udvidelse af ekspeditionens arbejdsområde til de nordvestligste kystområder af Den arabiske Golf blev opfyldt, da vi i det tidlige forår 1958 kunne påbegynde arkæologiske undersøgelser i sheikedømmet Kuwait. Der var vi på grænsen til Iraq og ved indsejlingen til sumerernes land og havde mulighed for at finde spor af oldtidshandelens veje mellem Bahrain og Mesopotamien, som passerede disse egne.

De gode resultater af vort arbejde i Bahrain fremkaldte en indbydelse fra Kuwaits regering, som ville afholde alle udgifter ved de arkæologiske undersøgelser. Megen tid til forberedelse fik vi ikke. Arbejdet i Bahrain og Qatar skulle først i gang, inden jeg sammen med Bibby kunne begynde i Kuwait, hvor egnede udgravningspladser skulle findes, før hovedstyrken indtraf direkte fra Danmark med fly. Til en rekognoscering af sheikedømmets 15.000 kvadratkilometer store område og en neutral zone på 5.000 kvadratkilometer, som Kuwait har fælles med Saudi Arabien, var der kun en uges tid, men vi havde fem års erfaring bag os i „ørkenarkæologi" og vidste derfor, hvor mulighederne for fund ville være størst. Yderligere havde vi visse spor at følge, fordi det var i Kuwait, at den fremragende arabienforsker H. R. P. Dickson siden 1929 havde udført sine topografiske og etnografiske undersøgelser og fundet forskellige flintsager fra stenalderen. Han var endnu bosat i et gammelt palads ved havnen i Kuwaits hovedstad, hvor han lænket til sygestolen modtog os hjerteligt sammen med sin kone Violet og gav os mange og værdifulde råd for vort arbejde.

Kuwaits hovedland rejser sig fra kysten som en bølgende ørkenslette, brudt af enkelte horste, der ikke når højder over ca. 275 m. I vintertiden er der gode græsgange for kameler, får og geder, der ses i flokke omkring beduinernes sorte telte. Kun nogle få palmelunde ligger langs østkysten ud til Golfen og ved Al Jahara i bunden af Kuwait Bugt, der gennemskærer landet. Ved bugtens munding ligger hovedstaden Kuwait, som har givet sheikedømmet navn. Den

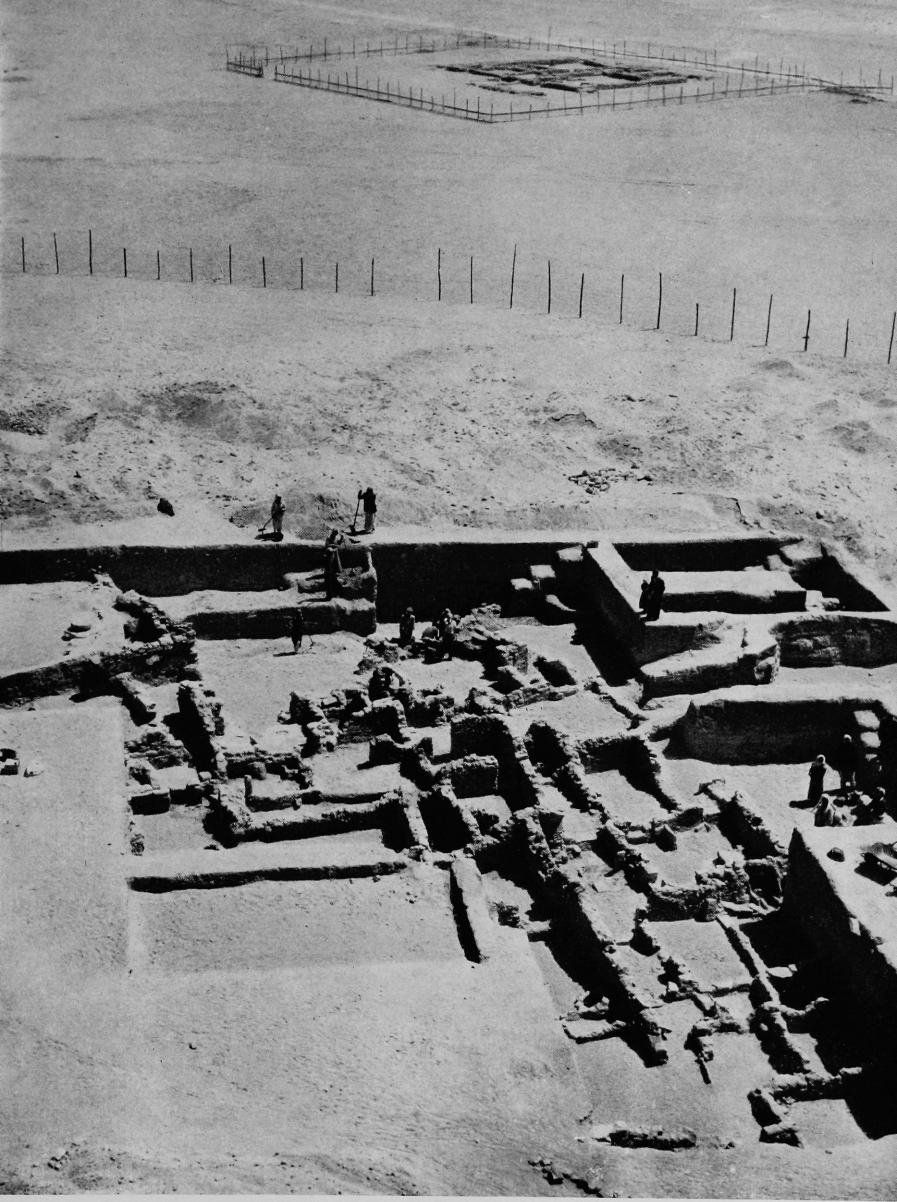

Dilmunbyens småhuse under udgravning i tell'en Sa'ad på Failaka.

var engang centrum for fiskeri, bådebygning, perlefiskeri og handel i den øverste del af Golfen. For 30 år siden omsluttede en fæstningsmur hovedstadens lave lerbyggede huse, hvor omkring 75.000 indbyggere holdt til. Siden da har olierigdomme næsten firedoblet indbyggernes antal og gjort den til en moderne storby med højhuse, regeringspaladser, skoler, hospitaler og universitet. De få ferskvandskilder i området har for længst udspillet deres rolle. Vandforbruget dækkes nu fra en række anlæg langs bugten, der forvandler saltvand til ferskvand i så enorme mængder, at storbyens moderne installationer kan fungere, samtidig med at der også er rigeligt til vanding af de mange træer langs gaderne og i anlæg, der farver byen grøn.

Fastlandet blev først berejst. I de tidlige, kølige morgentimer gik turen i luksusbiler med chauffører og tjenere ud i ørkenen, hvor vi fartede om til mørket kom og tvang os hjem til Kuwaits universitet, hvor vi havde elegant udstyrede værelser i et studenterhus. Trods den knappe tid, nåede vi at gennemkøre det meste af landområdet og gøre adskillige fund, men som i Qatar var det udelukkende sager fra stenalderen.

På det flade forland, der følger Kuwait Bugts nordside og mod land begrænses af den bagved liggende højslettes bratte skrænter, fandtes på lave bakkedrag, udjævnet af vind og vejr, spåner af grå skifer, der viste gamle bosteder egnet til udgravning. I en dyb klippedal, Al Batin, ved Kuwaits vestgrænse lå der et par steder tilhugget flint. I lavningerne mellem Burganbjergene, hvor Dickson i 1935 fandt mange flintredskaber fra oldstenalderens slutning, var der på grund af den omfattende olieudvinding ikke mulighed for udgravninger, men på overfladen kunne der stadig opsamles flintsager. På en lignende horst længere mod sydøst var der på nordsiden mængder af tilhuggede flintspåner. Mellem dem optoges adskillige korte, skråt tilhuggede flintstykker, der tydeligt viste, at man havde udnyttet bjergets flintforekomster som slagsten til flintebøsser og fyrtøj helt op til vore dage. På sydsiden af bjerget fandtes derimod oldtidsflint i så store mængder, at en udgravning måske ville blive lønnende. Flere andre steder i Kuwaits sydlige område lå der flintsager, men spor af anden oldtidsbebyggelse fandt vi ikke.

Til Kuwait hører også nogle øer i Golfen. Den største, Bubian, er uden arkæologisk interesse og er dannet i nyere tid af slam, som Mesopotamiens okkergule floder gennem årtusinder har ført med

sig til havs. Siden Dilmunkulturens dage for mere end 4.000 år siden er kysten flyttet næsten 300 km længere mod sydøst og har forkortet Den arabiske Golf med det samme mål. Gammel er derimod øen Failaka, der syd for Bubian-øen og midt for Kuwait Bugt som en finger peger ud i Golfen, hvor den ligger på ruten, der benyttedes af skibene på fart fra Dilmun og andre fjerne handelspladser til Sumers oldtidsbyer i Mesopotamien.

Da en af Hans Højhed sheik Abdullah's hvide launch'es bragte os over til Failaka, var der kun et par dage til hovedstyrkens ankomst. Vi startede derfor straks efter anduvningen en gennemsøgning af øen, der måler 12–13 km i øst-vest, er knapt halvt så bred og kun en halv snes meter på det højeste punkt. Failakas emir kørte os selv rundt i en jeep, og inden mørket sænkede sig, havde vi fundet, hvad vi ledte efter, Dilmunkulturens karakteristiske røde rillede lerkarskår. De lå blottede ved sandfygning på overfladen ved det ældgamle helligsted Muqam al Khidr på øens nordvesthjørne, i klitterne ved Dar al Ma'aiyan på østspidsen og ved Sa'ad nær kysten i sydvest.

Inden vi den næste dag igen tog med regentens launch over til universitetet Shuwaikh, tilbragte vi nogle timer på Failakas sydvesthjørne og blev klar over, at det var der, vi skulle tage fat. Her ligger to store sandbanker med navnene Sa'ad og Sa'id. Traditionen fortalte, at det var grave for to brødre og en søster, som var blevet myrdet, valfartsteder for pilgrimme fra Yemen, Indien, Afghanistan og Beluchistan. Vi så dog straks at Sa'ad var en tell fra Dilmunkulturens tid. Et lille sommerpalads af ler var nu rejst på dets top. Skår af tynde gule lerkar på Sa'ad viste derimod hen til et afsnit svarende til de „græske" bylag på Qala'at al-Bahrain, men hvad disse høje dækkede af herligheder blev først afsløret ved de efterfølgende udgravninger.

Det første år blev arkæologerne indlogeret i den øverste etage af en nybygget skole i Zor, den eneste by på Failaka, hvor øens 2.000 indbyggere havde deres okkerfarvede lerhuse. I de fem år udgravningerne varede, blev næsten alle lerhusene erstattet med boliger af grå cementsten og omsluttet med et par meter høje cementstensmure. Den gyldne bys farve var blevet kold og grå. Det næste år boede vi i vort eget ekspeditionshus opført af regeringen ved skolens sportsplads. Der var intet sparet for at gøre alt så bekvemt som muligt for os. To lange fløje med loggia og lukkede gårde rummede værelser

udstyret med europæiske møbler og persiske tæpper, ét til hver af ekspeditionens medlemmer. I en tredie fløj var der studierum, magasiner til fundene og spisesal. Indiske tjenere serverede morgenmad i engelsk stil, frokost og middag med flere varme retter fra ekspeditionens eget køkken. Biler med chauffør bragte staben til og fra udgravning og måltider. Østers til natmaden måtte ekspeditionens medlemmer dog selv samle på bankerne langs øens nordkyst. Champagnen, og hvad man ellers nød af alkohol, var til købs for udlændinge i et frihandelslager i Kuwait. Alt var tilrettelagt for os med storslået arabisk gæstfrihed.

Tre prøvegravninger blev foretaget det første år på Failakas sydvesthjørne. De gav så gode resultater, at vi fortsatte samme steder de følgende år.

Sa'ad, hvis top lå en halv snes meter over havet og var øens højeste punkt, viste sig at dække et byanlæg fra Dilmunkulturens sidste afsnit, den eneste omfattende bosættelse på dette sted. Under metertykke sandlag afdækkedes her under ledelse af Poul Kjærum og Oscar Marseen betydelige dele af en oldtidsby. Husene lå langs smalle gyder omkring en tempelplads. De enkelte boliger havde alle tre små rum, hvis stenbyggede mure endnu stod i indtil 2 meters højde. Midt i byen lå fundamentet af et tempel med tre altre og omgivet af større administrationsbygninger. Bebyggelsen fra denne tid blev ikke alene påvist under Sa'ad-højen, men også i en lavere banke lige nord for Sa'id, hvor Karl Vibe-Müller fremgravede betydelige fundamenter af store bygninger med mange rige fund, som kunne tyde på, at det var handelsfyrsters paladser. En pottemagerovn blev fremdraget i håndværkerkvarteret.

Fundene fra ruinbyen viste, at den engang omkring år 2000 før Kristus havde været en vigtig søhandelsstad med vidtstrakte forbindelser til de mange havnepladser mellem Ur i Mesopotamien og Harappa ved Indus' biflod Ravi i Punjab, femflodslandet, i det nordlige Pakistan. Den overvejende mængde af fundene var samme slags, som vi kendte fra Barbar-templerne og Dilmunkulturens hovedby på Qala'at al-Bahrain. De samme søhandelsfolk som på Bahrain må derfor have anlagt denne by på Failaka, hvis sydvestkyst havde gode anløbspladser for skibe, som kunne ligge dér i læ, når shamál'en satte ind.

Ledetyperne for Dilmunkulturen, de runde stempelsegl af steatit

Seglsten fra Failaka siger: „Til guden Insak, hans herre, Ribbitum".

Kileskrift på stenkar nævner Dilmun og guden Insak.

og røde, rillede lerkar dominerede mellem oldsagerne. Alene af de sjældne seglsten fandtes mere end 200, alle af den sene type med rig billedfremstilling fra myter og sagn knyttet til folkets religion. Flere seglsten bærer sammen med billedfremstillinger kileindskrifter, der også er fundet på lertavler og skår af ler- og stenkar. På sumerisk sprog nævner disse indskrifter Dilmunkulturens guder: Insak, Ninsikil og Mu'ati. Guden Insaks navn blev allerede i 1879 fundet på Bahrain indhugget sammen med en palmegren i en sten af form som en menneskefod, et tegn, der genfindes på mange seglsten og måske er denne guddoms symbol. Insak og hans tempel omtales så mange gange i indskrifterne fra Failaka, at han må være hovedguden i tiden omkring år 2000 før Kristus. Hans stilling som gud for Dilmun nævnes udtrykkeligt i en sumerisk myte om vandguden Enki og hans kone Ninsikil, hvori Enki til sidst udråber Insak til Dilmuns herre. Af indskrifterne fra Bahrain og Failaka, sammenholdt med sumeriske myter, fremgår således tydeligt, at vi med rette har kaldt den oldtids-

kultur, som nu er genfundet, for Dilmunkulturen. Men også en dåbsattest har vi i 1962 fremdraget på Failaka, et stykke af et stenkar, hvis meget ukomplette seksliniede indskrift er tydet af I. I. A. van Digh, Assyriologisk Institut i København. Den nævner både navnet Dilmun og guden Insak.

Udgravningen af den østlige ruinhøj Sa'id påbegyndtes også det første år. En prøvegrøft fra nord på et sted, hvor sten nyligt var brudt til husbygning i Zor, ramte en mur af råt tilhuggede kalksten, sammenholdt med æltet ler. Nogle dage senere kom en stenhelle frem, fin og glat tilhugget og reliefprydet med en guirlande. Erling Albrectsen, der stod for denne undersøgelse, kaldte dristigt hellen for „Alexander den Stores visitkort" og med god grund, for hvad der da var fundet i ruinhøjen og dens omgivelser af lerkar og småsager havde græsk præg. Noget nordligere for højen var der en snes år tidligere fundet en mindre sten med en græsk votivindskrift, der fortalte: „Soteles, borger i Athen, og soldaterne (indviede dette) til Zeus Soter (frelseren), til Poseidon og til Artemis Soteira (frelserinden)." I en lille ruinhøj nær kysten mellem Sa'ad og Sa'id afdækkede Aage Roussell samtidig et anlæg af kalksten og brændt tegl med 10 rum og et par gårde. Der fandtes lerforme til fabrikation af terrakottafigurer i højhellenistisk stil. Mellem dem var torsoer af nøgne og påklædte kvindefigurer, en af dem med Nike fra Olympia, som Painios huggede omkring år 420 før Kristus, som forbillede. Det var dog ikke blot Alexander den Stores visitkort vi fandt. En dag kom en form der lignede hans guddommelige hoved omgivet af en flammeglorie til syne. Måske forestiller den Alexander selv, men kan være en af hans mange efterfølgere, der yndede at fremstille sig i hans billede. Vi vidste, at kong Alexanders kretiske admiral Nearchos under sørejse fra Indusfloden til Eufrats munding lagde til ved øerne i Den arabiske Golf. En af dem blev efter Alexanders udtrykkelige ønske navngivet Ikaros, opkaldt efter en ø i den sydøstlige del af Det græske Øhav, hvorom historieskriveren Arrian fortæller i sin Alexanderbiografi. Vi gendøbte derfor Failaka med dens gamle navn. Ikaros er i et græsk sagn søn af Daidalos. Begge blev de spærret inde i labyrinten på Kreta, men forfærdigede vinger af fjer, fastgjorde dem med voks og kunne derved som de første mennesker hæve sig op i luften og undslippe kong Minos fangenskab. Trods faderens advarsler fløj Ikaros højt i himmelrummet og så nær Solen, at vokset smeltede, og

De første sten fra et græsk tempel i tell'en Sa'id på Failaka.

han styrtede i havet. Hans lig drev i land på en ø i det græske hav. Den blev kaldt Ikaros efter ham og vandet omkring den Det ikariske Hav.

Fundene de nærmeste år underbyggede vor formodning, indtil den en dag pludselig var bevist. Det følgende år kastedes en søgegrøft fra øst til vest gennem Sa'id for at bringe klarhed over de anlæg, tell'en gemte. Midt i grøften mod øst dukkede først en prægtig græsk palmet hugget i kalksten og med rød farve frem. Nær den stod en søjles fodstykke. At det var et græsk tempel, der åbenbarede sig, var indlysende. Store arbejdsstyrker blev det næste år sat ind på dette sted og et enestående anlæg afdækket, en befæstet helligdom med to templer med græske forbilleder, under ledelse af Kristian Jeppesen.

Helligdommen var anlagt på en åben plads nær kysten, hvor der ikke tidligere har været bebyggelse af betydning. En nøjagtig kvadratisk plan er blevet stukket ud med en murlængde på ca. 60 meter. Murene, der var næsten 3 m tykke, har stenbygget sokkel i 1 meters højde og ovenpå skifter af soltørrede lersten. Hjørnetårne har forstærket anlæggets forsvarskraft. Andre tårne har beskyttet sydporten mod den åbne havn, hvor skibene kunne lægge til, og på nordsiden mod land. Garnisonen til forsvar for anlægget har måske boet i en række mindre rum inden for sydmuren.

Den centrale bygning er et tempel, der ligger nøjagtig i anlæggets østvestlige midterakse og med indgangen mod øst efter græsk religiøs skik. Foran indgangen til templet, bygget som det af kvaderhugne kalksten lagt i lermørtel, var rejst et rektangulært alter. Templet har haft en lav gavlfront, prydet på midten og i hjørnerne af palmetter, udhugget i lavt relief og fremhævet af en rødmalet baggrund. To søjler mellem de fremspringende sidemure har haft kapitæler af jonisk type med nedhængende spiraler i lavt relief, mens søjlebaserne var omsluttet af stiliserede palmeblade som i persisk arkitektur. Templet er i murens yderflugt 11,5 m langt og knap 7,5 m bredt. Det har en lignende grundplan og er lidt større end athenæernes skatkammer i Delfi. Forhallen bag søjlerne har haft lerstampet gulv. Fint tilhuggede fliser dækkede selve tempelrummet, der var fuldstændig intakte og mod bagvæggen omsluttede en ødelagt stenbasis, hvorpå et billede af templets guddom har stået. Fundene omkring templet, mange statuetter af en nøgen kvinde, kunne tyde på, at det har været en frugtbarhedsgudinde. Syd for dette tempel lå fundamentet

Græsk tempel og alter på Failaka, set fra vest, –

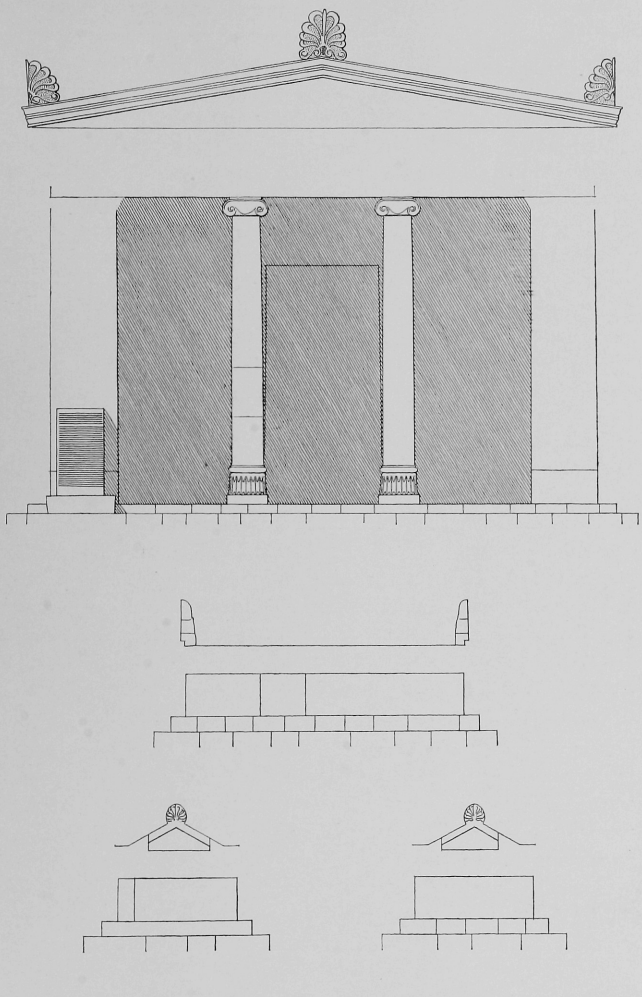

– og deres rekonstruktion.

Kvindelige votivfigurer fra det græske tempel.

af et noget mindre tempel, der så ud til at have været bygget i dorisk stil. Midt for dets front med to søjler var der rejst et lille rundt alter.

Templerne ligger i samme niveau som forsvarsmurens bund og må være samtidig med den. Senere er hele det muromsluttede areal efterhånden blevet opfyldt med beboelseshuse, der lidt efter lidt har bredt sig ud over tempelpladserne. Til husene er benyttet sten fra de sammenstyrtede templer som byggemateriale. Her var mange fund fra bosættelsen, store mængder af potteskår, vævevægte og sten til fiskenet. Dybest i det omkring 2 meter tykke kulturlag og skjult under gulvene i de ældste huse lå møntskatte af sølv-tetradrachmer skjult. De giver et holdepunkt for dateringen af den ældste bosættelse til en tid ikke senere end 200 år før Kristus, fordi en enkelt af mønterne med sikkerhed kan siges at være slået for den syriske konge Antiochos III i tiden mellem 223 og 212 og kun var så lidt slidt, at dens omløbstid må have været ganske kort.

Tolv af sølvmønterne gengiver på forsiden helten Herakles iført løveskind, som han bar efter sejren over den usårlige løve fra Nemea, han kvalte med sine stærke hænder, mens bagsiden viser den tronende olympiske Zeus, der bærer sin hellige fugl, ørnen på den udstrakte højre hånd. Bag ham læses med let barbariserede græske bogstaver Alexander den Stores navn, skønt mønterne må være præget omkring 100 år efter hans død i 323 før Kristus. Otto Mørkholm fremsætter den spændende teori, at disse sølvmønter er præget i den herlige by Gerrha, hovedstaden i et arabisk rige, der omfattede Hasaland på Arabiens fastland over for Bahrain. Gerrha's uhyre velstand stammede fra omfattende handel med røgelse og krydderier, som karavaner bragte fra Sydarabien. Disse kostbare handelsvarer førtes af Gerrha's købmænd videre til Mesopotamiens store handelsbyer Seleukia og Susa, til byerne ved Syriens og Fønikiens kyster langs Middelhavet og til øen Delos i Det ægæiske Hav. At Failaka har hørt med til Gerrhas handelsområde viser fundet af en sølvdrachme præget i minæernes land i det sydlige Arabien, gjort i det græske anlæg på øen.

Om Gerrha's rigdomme fortæller den enorme bod på 500 talenter sølv, 1000 talenter røgelse og 200 talenter myrrha, byen betalte i forsoningsgave til kong Antiochos af seleukidernes dynasti, efter hans vellykkede felttog i Arabien. Den navnkundige bys beliggenhed er endnu ikke påvist med sikkerhed, men jeg tror, vi har været på dens

tomter under en rekognoscering på det arabiske fastland. Om byen fortæller den græske geograf Strabo, at når man sejler Golfen rundt med fastlandet på sin højre side, møder man efter Ikaros byen Gerrha, 2400 stadier (ca. 425 km) fra Ikaros og kommer derefter til øerne Tyros og Arados (Bahrain og Muharraq).

Det var i 1964, at vi for natten havde slået os ned i Masjid ar Ruwaydah, et gammelt arabisk lerbygget fort på det sted, der for godt et par årtusinder siden var kendt i hele Det mellemste Østen, og hvorfra karavanevejene har trukket deres stormaskede net overalt på den arabiske halvø. Vi havde fulgt et af sporene fra kysten mod det vidtberømte Gerrha gennem udstrakte sandørkener. At det var stedet, viste svære bygningsfundamenter af kvaderhuggede stenblokke og skår af mange importerede græske vaser fra 4. og 3. århundrede før Kristus, herimellem en hank af et græsk vinkar med fabrikantnavnet Diogenes og månedsnavnet Diosthyos, der må være bragt dertil i 3. århundrede efter P. J. Riis' sagkyndige oplysning.

Stedet hedder Thaj og ligger i den østlige provins af Saudi Arabien, ca. 75 km fra kysten mellem vældige gyldenthvide sandklitter. Mod nord ligger den udstrakte saltslette Sabkhat Thaj med sine krystalklare ødemarker helt ud til horisonten. En arabisk landsbys lerhuse optager den nordlige del af ruinområdet ned til sabkha'en. Fritstående daddelpalmer og gamle løvrige træer på gårdspladserne og i de tilstødende haver er rester af en prægtig oase. Byen ligger nu øde hen med sine brønde og moskeer, bebos kun i sommermånederne af en beduinstamme.

Oldtidsbyen tegner sig som stenfundamenter over et område på omkring 250.000 kvadratmeter, omsluttet med en 6 meter bred mur i firkantet grundplan med port i syd, støttende sig til søbredden i nord. Inden for denne ramme ligger de kvadratiske husgrunde tæt, blottede, hvor beduinerne har hentet sten til deres huse, så man kan se det fint sammenføjede stenværk. Men også uden for bymuren findes lignende bygningsfundamenter, mere spredt. Overfladen er her dækket af millioner af rødbrændte lerkarskår. Herimellem findes den karakteristiske græske keramik med rødligt eller gråligt gods og dækket af sort fernis på ydersiden, nogle med stempler. Her ligger også fintbyggede stenbrønde af usædvanlig størrelse og kvalitet, hvorfra de omgivende haver, der nu er skjult under flyvesand, engang blev vandet.

Alexander den Store? Aftryk af terrakottaform fra Failaka.

Med det ydre område kommer det bebyggede areal op på omkring 800.000 kvadratmeter, en meget anselig størrelse for en oldtidsby. Uden for byen ligger gravpladserne, nogle hundrede gravhøje mod vest og nordøst og mange fladmarksgrave, svære mandslange stenkister, de fleste plyndrede. Gravrøverne har som vanligt kun søgt værdisager, og derfor findes om tomterne skår af græske vaser og stykker af alabaster- og stenkar.

Heldigt fandt vi her næsten alle stykkerne af et stenkar, der som håndtag havde en glad udseende, liggende løve med haledusken i et koket sving slået op over bagkroppen. Dyr af mange arter har optaget befolkningen, og mange i hårdtbrændt rødt eller brunligt ler er at finde mellem skårmillionerne. Almindeligst er kameler, derefter heste, naturligt for en by, hvis forbindelse med omverdenen alene var karavanernes veje. Enkelte okser og et abehoved er mellem dem.

Lige så almindelige som kamelerne er siddende kvindefigurer med kønnet stærkt fremhævet, fra 5–10 cm høje, prægtige skulpturer i særegen stilart. Undertiden har de opsat frisure med tre hårpiske ned ad nakken. Kun enkelte mandsfigurer er fundet, så den store modergudinde har domineret religionen i oldtidens Thaj, som må være det sagnomspundne Gerrha.

Byen skal være grundlagt af kaldæiske flygtninge fra Babylon efter persernes erobring i året 539 før Kristus ifølge de skriftlige kilder og omkring 80 km fra en havneby ved kysten, hvormed den ofte forveksles af græske og andre historieskrivere. Den beliggenhed stemmer fint overens med Thajs. Dens vigtigste handelsvarer har været røgelse og myrrha, der kom med karavaner fra Sydarabien. Derfor er det ikke overraskende, at der i Thaj er fremdraget flere sydarabiske indskrifter. Andre indskrifter af samme oprindelse er fundet i palmehaverne ved kysten nord for Thaj ved den nuværende kystby Qatif, hvilket måske giver et vink om, at Gerrhas havneby har ligget der.

En hovedkaravanevej gik fra Hadhramaut i Sydarabien tværs gennem halvøen til Gerrha. Ad den kom myrrha fra egnen omkring de store byer Shabwah, Timna' og Marib i de arabiske kongedømmer, som den gav rigdom. Røgelse indførtes derimod fra Dhofar i den sydligste del af Oman. Denne handel er ældgammel og myrrha blev allerede indført i Ægypten i første dynasti for 5000 år siden, og

røgelseskugler er fundet i Tutankhamons gravkammer. Talrige røgelseskar af sten kendes fra Bahrain, Mesopotamien og Indusdalen, hvilket måske viser, at de samme vellugtende stoffer har fundet vej dertil fra Sydarabien allerede i 3. årtusinde.

Endnu vokser de lave røgelsestræer og buske med de askefarvede grene og små bitte blade vildt i Dhofar, hvor de skæres i marts, april, maj, den tørre varme tid, af Bait Kathir-stammens folk. Olien i træets stamme siver ud som tårer eller hvide perler, der høstes efter tre ugers hærdning i luften. Ved udgravning fandt Wendell Phillips ved Khor Rori skår af terra sigillata, den karakteristiske romerske pressede keramik, lerkar fra de græske øer og fra det sydlige Jordan. Disse fund fra Dhofar viser forbindelsen mellem Arabiens kyst ved Det indiske Ocean og det østlige Middelhav i de første århundreder efter Kristus. Møntfundet fra de græske anlæg på Failaka fortæller om den samme forbindelse med Sydarabien, der måske allerede har været etableret, da Dilmunfolket beherskede øen. I deres huse er fundet røgelseskar, hvori aromatiske stoffer fra de samme fjerne kyster kanske er brændt.

Et sikkert bevis på, at Failaka er oldtidens Ikaros, viste sig under forårskampagnen 1960: en stenplade, stor som en dør, dækket med græske skrifttegn. Den har oprindelig været rejst foran det største af templerne, hvor dens fodstykke endnu stod på sin oprindelige plads. Nu lå den henslængt og søndret et stykke derfra. Det lykkedes Lange-Kornbak at samle næsten alle stykkerne til dette enestående dokument, en konges budskab til indbyggerne på Ikaros. Indskriften gengiver indholdet af to breve. Det første lyder: „Anaxarchos hilser indbyggerne på Ikaros. Nedenfor har vi skrevet en kopi til Jer af det brev, som Ikadion har sendt os. Så snart I har modtaget brevet, skal I skrive det op på en stele og lade den henstå i helligdommen." Derefter følger en datering til måneden Artemisios, som ikke kan læses. Der sluttes med et „lev vel". Efter en linies mellemrum følger så det egentlige brevskabs ordlyd, som er gengivet efter Kristian Jeppesens oversættelse med de udeladelser, som skyldes stenens ødelæggelse: „Ikadion hilser Anaxarchos. Øen Ikaros ligger kongen på hjerte, især fordi hans forfædre satte sig for at indvie ... og at fremme (planerne vedrørende) Soteiras helligdom. Og de skrev til embedsmændene om at føre sagen videre. Men disse lod den ligge, enten fordi det ikke tillodes dem, eller af (hvilken) grund (det nu kan have været). Men

Indskriftsten med Failakas græske oldtidsnavn: „Øen Ikaros ligger kongen på hjerte."

efter at kongen har skrevet til os, har vi (omgående) taget affære, og vi har (derhos) berammet ... en sportsfest, og (beskikket 10 præster) til at afholde den i overensstemmelse med kongens og hans forfædres ønsker, og hvad angår både de på øen (boende) tempeltjenere og de øvrige (indbyggere). (Der skal bringes) ofre (?) ... ved Soters ... og øens ... skal slå sig ned (omkring) dennes (helligdom?). Man må under ingen omstændigheder trænge sig frem (?) men det påhviler ... at sørge for, at folk ... og får erstatning (hvis de under ...) forulempes, og at de ikke drives bort, hvis nogen af dem skulle ønske at (kultivere) øens jord ved at opdyrke og beplante haver lejede (af dem selv). Der skal være (garanti for ejendomsretten) og frihed for afgifter i samme udstrækning som Kongens forfædre selv tilstod, (for alle) der begiver sig ud til øen og til (det overfor liggende Ar)abien. Tillad ikke, og (se) ikke (gennem fingre med at man tager sig friheder) derudover, hvis (nogen af) de udskibende ..., for at det ikke skal ske, at man gør sig skyldig i (overtrædelser af de nævnte påbud). (Man skal modtage) brevet (ved udbringning med direkte) skibsforbindelse og skrive (det) op (på en stele) i helligdommen ... År 73 (?), d. 17 (i måneden) Artemisios. Lev vel."

Indskriften fortæller, at Ikadion har modtaget et brev fra kongen, og under henvisning dertil skriver han til Anaxarchos om kongens forordninger vedrørende Ikaros. Derefter sender Anaxarchos brevet videre til indbyggerne på Ikaros, der har fulgt påbudene, befæstet det fredhellige sted og indhugget dets tekst på en stele. Desværre ved vi ikke, hvilken konge det er, men han må være en af seleukiderne, den kongeslægt, som efter Alexanders død i Babylon år 323 overtog magten i denne del af hans verdensrige. Kongen henviser til tidligere bestemmelser af hans forgængere, der endnu ikke er udført, en helligdom for Soteira, der på græsk betyder frelserinden, med efterfølgende sportsfest, der hos grækerne overvejende blev afholdt sammen med religiøse fester, som eksempelvis de olympiske lege, men også efter heldige slag, når ofringer til de guder, man ønskede at takke, var udført. Ikadion giver også påbud om opretholdelse af lov og orden på øen. Folk, der forulempes, skal have erstatning. Hvis nogen ønsker at kultivere jorden ved opdyrkning af haver, som de har lejet, må de ikke jages bort. Desuden ønskes i særdeleshed kommercielle og ejendomsretslige privilegier respekteret.

Af betydning er det, at indskriften forudsætter helligdommens

Ikarosindskriften på den søndrede stele fra Failaka.

eksistens. Da templet på Failaka er ældre end møntskatten, må det være anlagt tidligt i det 3. århundrede af en af Alexanders nærmeste efterfølgere. For befæstningsanlægget må Soteira, „Frelserinden", have været skytsgudinde, og inden for dets mure har græske handels- og embedsmænd på besøg på Ikaros kunnet søge sikkerhed.

To andre græske indskrifter giver interessante oplysninger om stedet. Den ene er allerede omtalt og nævner Soteles, borger i Athen, Zeus Soter, „Frelseren", havets hersker Poseidon og Artemis Soteira, „Frelserinden". På et fragment, den nederste del af en lille stele fundet ved dørtærskelen til det største af templerne, læses: „... de fra I(ndus?) kommende (?) grundlagde alteret".

Her tænker man naturligvis straks på Nearchos' eventyrlige sørejse med Alexanders flåde på hundrede skibe, som han førte fra Indusmundingen ved Det indiske Ocean og gennem hele Den arabiske Golf med tab af kun fire skibe, men på så tidligt et tidspunkt kan helligdommen ikke have været grundlagt. Snarere fortæller indskriften om andre, der senere har foretaget den samme rejse, hvis I i indskriften står for Indus.

De danske arkæologers undersøgelser på Failaka har således afsløret, at denne glemte ø i Den arabiske Golf engang har været med i en af historiens bemærkelsesværdige hændelser, den unge makedoniske heltekonge Alexanders sejrrige erobringstogt gennem perserkongen Dareios' verdensrige helt til Indien. Denne færd begyndte den forårsmorgen, da Alexander i året 334 satte over Hellesponten fra Europa til Asien og midt i strædet bragte havets behersker, Poseidon, et drikoffer af en guldskål, som derefter kastedes i havet. Den sluttede ved hans død i Babylon den 13. juni år 323, da han kun var treogtredive år gammel, kort efter, at han havde givet den lille ø navnet Ikaros.

Alexanders historieskriver grækeren Arrian fra Nikomedia i Bithynien giver yderligere oplysninger om de øer i Den arabiske Golf, Ikaros – Failaka og Tylos – Bahrain, hvor danske ekspeditioner har arbejdet:

„Det blev fremdeles berettet ham, at der ude i havet foran mundingen af Eufrat lå to øer. Den første af dem, som ikke var langt fjernet fra Eufrats udløb, idet der kun var en afstand af henved 120 stadier (ca. 21 km) til den fra havkysten og fra flodens munding, var mindre og tæt bevokset med alle slags træer; på den fandtes der også

Et hoved af en partherhøvding fra den samme form –

– *som dette hellenistiske kvindehoved fra Failaka.*

en helligdom for Artemis, og dens indbyggere opholdt sig til stadighed i egnen omkring helligdommen; på dens græsgange fandtes der vildgeder og hjorte, og disse var fredlyste og indviede til Artemis, og det var ikke tilladt at anstille jagt på dem, undtagen for så vidt man agtede at bringe et offer til gudinden; kun på denne betingelse måtte man holde jagt, thi når det skete med det nævnte formål, var det ikke utilladeligt. Om denne ø siger fremdeles Aristobulos, at Alexander befalede, at den skulle kaldes Ikaros efter øen Ikaros i Det ægæiske Hav, – – – – –. Om den anden ø fortaltes der, at den lå så lang en strækning fjernet fra Eufrats munding, som et skib, der løber for medvind, kan sejle i løbet af en dag og en nat; dens navn var Tylos, og det sagdes, at den var stor, og at den for størstedelen hverken havde ujævn klippegrund eller var dækket med skov, men egnede sig godt til at frembringe dyrkede frugter og alle årstiders afgrøde".

At vore dages Failaka er den af Alexander navngivne Ikaros, viser den indskrift, vi fandt i templet i ruinhøjen Sa'id, men ellers er det i beskrivelsen kun afstanden fra fastlandet og Eufrats munding, der passer til øen i dag.

Ikaros ligger nu nøgen og øde, som en stor khakifarvet trekant i Golfens azur, som Thorkild Hansen har skildret den i sin bog om Failaka. Enkelte fritstående palmer og granatæbletræer i den cementgrå by Zor, i dens omgivelser på vestkysten og ved sheik Muhammeds sommerpalads Qurainiyah på nordkysten er rester af skov. Lave volde og ødelagte vandingskanaler fortæller mange steder på øen om havedyrkning, der helt er standset, da olierigdommene også kom Failakas befolkning til gode. Af husdyr er nu kun nogle æsler og får tilbage, men gedernes næsten tusindtallige flok holder endnu stand. Hver familie har til mælkeforsyning nogle stykker, som kvinderne i de tidlige morgentimer med en palmegren i hånden genner til en indhegnet plads uden for byen, hvorfra hyrden fører den store sortbrogede flok ud til ørkenens sparsomme plantevækst. Ved solfald vender gederne tilbage til Zor, og hvert enkelt dyr søger selv til sin families bolig.

For nogle få snese år siden var Failaka i vintertiden et grønt bølgende hav af udstrakte hvede- og bygmarker, der blev sået i oktober og høstet i april, et tidsrum med god nedbør. Vand kunne de fleste steder findes i kun seks fods dybde til vanding af haverne, der gav

Tell'en Sa'ad set fra Sa'id på Failaka før udgravningerne begyndte.

Oasen Thaj i Saudi-Arabien. Oldtidens Gerrha?

rige afgrøder af lucerne, vandmeloner, løg, gulerødder og radiser. Figen- og rosentræer og mange andre buske og træer var der også, så beskrivelsen af øen som skovklædt på Alexanders tid er utvivlsomt rigtig.

At den anden ø, som Arrian kalder Tylos, er Bahrain, kan der ikke herske tvivl om, selv om afstanden til den beregnes vel knapt til et døgns sejllads i medvind. Den græske geograf Strabo, der levede på Kristi tid, fortæller da også, at der til øerne Tylos og Arados (Bahrain og Muharraq) var godt og vel 10 dages sejllads fra byen Teredon ved Eufrats munding. At man med et godt sejlskib og en god shamál i ryggen kan skyde en fart på omkring 10 knob er ikke usandsynligt, og det ville bringe et fartøj fra Failaka til Bahrain på et døgn. Den knappe beskrivelse af Tylos passer desuden godt til vore dages Bahrain. Det anføres, at den er stor i forhold til Ikaros, tillige at den for størstedelen hverken er dækket af skov og ujævn klippegrund, men egnede sig til havedyrkning. Det er netop karakteristisk for Bahrain, hvis hele nordlige og vestlige del engang har udgjort et stort og yppigt haveområde under daddelpalmernes kroner, hvad luftfotografier tydeligt afslører.

Arrian fortæller endvidere, at vildgeder og hjorte på Ikaros var indviede til Artemis, de vilde dyrs gudinde. Men hun var også menneskeslægtens fostermoder, til hvem de unge kvinder indvier deres pigeklæder inden bryllup.

Fængslende er det derfor, at den samme dyrkelse af frugtbarheden, som kendes i Dilmunkulturens tid for 4000 år siden, og som har fundet sted i de græske templer på Ikaros, hvad mange statuetter af en nøgen frugtbarhedsgudinde viser, også i vore dage holdes i hævd på Failaka i en lille helligdom på nordvestspidsen af øen, i Muqám al Khidr, som endnu søges af kvinder, der ønsker sig drengebørn. Hvem denne Khidr er, ved man ikke. En lokal tradition fortæller, at Khidr i et skridt fra Kuwaits fastland kunne nå sin helligdom på Failaka, hvor hans fodspor endnu var at se i klipperne ved strandbredden. Violet Dickson har i skærene tæt ved al Khidr set tre tydelige spor af bare fødder, samt et aftryk af en sandal, mange barnespor og spor af forhistoriske dyr, men vi har ikke kunnet genfinde dem, fordi de nu er dækket af strandsand. Fodsporet er således også her som på Bahrain i vor tid knyttet til dyrkelse af frugtbarhed.

Om Khidr fortæller sagnet videre, at han fra sit hovedkvarter nær

Helligdommen al-Khidr på Failaka.

Basra hver onsdag drager til Mekka, tilbringer torsdag i sin helligdom på Failaka og vender tilbage ad samme rute fredag. Derfor vil kvinder ved at opholde sig ved helligdommen, når Khidr er til stede, få deres ønske om drengebørn opfyldt. Mange rejser endnu til al Khidr både fra Kuwait og andre stater i Golfen for at få et sådant ønske virkeliggjort. Imellem dem skal i de seneste år også have været en kejserinde, siges der. Kuwaits regering ser ikke med sympati på den ældgamle tro, som i sin rod går til Dilmunkulturens dage, og har for få år siden udjævnet helligdommen, men den er atter blevet genrejst og gæstes stadig i nattetimerne af kvinders utalte skarer.

Den første nat, en fuldmånenat, vi tilbragte på Failaka, var der netop kommet en flok kvinder og børn over havet til øen for at frembære deres ønsker og ofre ved al Khidr. Senere har i ekspeditionernes tid mange andre gjort dem følgeskab, men hvad der sker ved helligdommen i nattens løb, kender vi ikke i enkeltheder. Selve helligdommen, der ligger på en af de yderste klipper, er et par meter højt cylindrisk tårn, bygget af sten og cement. Midt på den flade top, som omgives af en mur, står et mindre kegleformet tårn, et fallosbillede, der er åbent mod øst, hvorfra en trappe fører op til platformen. Når kvinderne havde opholdt sig der, så man altid tydelige spor af slagtning af geder eller får. Blod var drevet ned over trappen og aftryk af kvindernes blodige hænder sås på tårnmurens kalkede indersider, hvor nye skrifttegn med blod eller kul var føjet til de tidligere. I en hulning i det lille tårn var der afbrændt røgelse. Knuste rosenvandsflasker lå spredt omkring på jorden. Mellem tårnets sten var indstukket små totter af hår. En ny fane af den hellige irgrønne farve vejede over det.

At stedet med al Khidrs helligdom er en ældgammel kultplads viser talrige lerkarskår på overfladen fra både Dilmunkulturens og den græske bosættelses tid, men området dækkes af gamle islamiske grave og kan derfor ikke undersøges. Der er dog mulighed for udgravning tæt ved tårnet, hvor mærkværdige fund utvivlsomt ligger skjult under overfladen.

Fundene fra oldtidsbyen på Failaka viser med sikkerhed, at den er en handelsstation anlagt af Dilmunfolket på Bahrain som støtte for sejladsen til de store byer i det sydlige Mesopotamien. Fra Failaka er der omkring 300 km til handelsbyerne Ur og Larsa, mens der er omtrent dobbelt så langt til Bahrain. Kontakten med de mesopo-

Tilsløredе kvinder ved al-Khidr. Arabisk akvarel.

tamiske byer er derfor tydeligst på Failaka, hvad der både afspejles i seglstenenes fremstillinger og i forekomsten af cylindersegl, hvoraf de fleste er af mesopotamisk oprindelse, samt i et stort antal stenkar med udskårne reliefbilleder af tyre, fisk, mennesker og himmeltegn på ydersiden.

At det har været Bahrain, der var Dilmunkulturens hovedsæde, viser både oldtidsbyen på Qala'at al-Bahrains størrelse og dens højere alder. De to første afsnit af denne kultur mangler ganske på Failaka, hvor der heller ikke er fundet hverken grave eller gravhøje fra denne tid. Det er derfor muligt, at Dilmunfolk, der levede i en lille handelsby på Failaka, efter døden er blevet ført til Bahrain og højsat på de udstrakte gravmarker.

De danske arkæologers undersøgelser på Failaka er kun en begyndelse. Meget er endnu tilbage, der vil uddybe de tidsrum i øens for-

tid, da den var inddraget i verdenshistoriens store spil: for 4000 år siden som en vigtig plads for Dilmunkulturens søhandelsfolk på den lange sejllads fra Mesopotamiens storbyer til hovedstæderne ved Indusfloden; på Alexander den Stores tid, da de første europæere bosatte sig på øen og kaldte den Ikaros.

Umm an-Nar

Olivenbrune palmehytters rudede net, et blændende hvidt paladskvadrat og spredte palmekroner, der dækkede deres egen skygge, på en lang smal ø i den hyacintblå golf, sådan så hovedbyen Abu-Dhabi i sheikedømmet af samme navn ud, da vi første gang i 1958 efter nogle timers flyvning fra Bahrain landede på en sandstribe mellem nogle cementfyldte petroleumstønder på „Sørøverkysten". Vort besøg gjaldt arkæologiske undersøgelser på den bjergrige Oman halvø, der skiller Den arabiske Golf fra Det indiske Ocean. Fem år senere lå der på samme sted en hovedstad med store bygninger på den forhen så øde kyst, hvor søkoen, elefantens fætter i havet, tidligere holdt til. Et fattigt ørkenland, ti gange så stort som Bahrain, men med mindre end $^1/_{10}$ af dets indbyggere, var på dette korte åremål på vej til at blive en af verdens rigeste stater, allerede nu med den største gennemsnitsindtægt pr. indbygger af alle lande. Olie var blevet fundet ikke alene flere steder på fastlandet, men også på banker langt fra kysten, hvor boretårnes platforme om dagen ses som store flåder, oplyst om natten af spildgassens gyldenrøde fakler. Tre store bankbygninger i række, hoteller og mange stenhuse ligger nu langs en kystvej, der forhen kun var et sandet spor. En indbydelse fra Hans Højhed sheik Shakbut bin Sultan bin Zaid var formidlet gennem en af ekspeditionens ældste venner, Temple Hillyard, olieselskabet Abu Dhabi Marine Areas Ltd.'s repræsentant. Han havde på øen Umm an-Nar, „Ildens Moder", opdaget en gruppe oldtidshøje, som var af største interesse, fordi der i dette område skulle være mulighed for at finde en stabelplads på Dilmunkulturens søvej til Indien. I sundene mellem øerne på denne kyst var der beskyttede anløbspladser for skibe. Umm an-Nar ligger lige så langt sydøst for Bahrain som Failaka mod nordvest.

Abu Dhabi er det største, men tillige det mest øde af en række sheikedømmer på Oman halvøens nordvestside. Dets område når fra Jebel Ali i øst til foden af Qatar halvøen i vest, en kyststrækning mod Den arabiske Golf på omkring 400 km. Det omfatter tillige et ørken-

Gravmonument på Umm an-Nar.

indland på henved 150 km i dybden med oaserne Liwa og Buraimi. Nogen naturlig grænse i indlandet mod sultanatet Muscat, der råder over nogle af Buraimioaserne, mod øst og mod Saudi Arabien i syd, er der ikke. Kun beduinerne kender landets område, der tillige omfatter en række øer i Golfen, hvoraf de vigtigste er Das, Ardhana, Zirko, Sir Beni Yas og Delma. På Das, hvor olieboringerne påbegyndtes samtidig med vort besøg i foråret 1958 og straks gav resultat, er nu opført en stor barakby med flyveplads og anløbssted for tankskibe, der forsynes fra mere end en snes oliekilder på havbunden. På fastlandet springer nu også boringer med store mængder olie ved Murban i ørkenen vest for Abu Dhabi.

Umm an-Nar er et lavt kalkstensplateau, kun et par kilometer langt i nord-syd og halvt så bredt, omgivet af hvide sandstrande. Det ligger en snes kilometer sydøst for Abu Dhabi, adskilt fra fastlandet af et smalt sund og sølvhvide saltstepper, dækket mod havet af andre mindre øer og af den lange sandtange, i hvis vestende sheikedømmets hovedstad ligger. Turen derud tager i jeep en halv times tid. På vejen passeres et gammelt vagttårn i et vadested, nu gjort farbar med en dæmning, hvor Hans Højheds politisoldater kontrollerer alle rejsende til og fra hovedstaden. Derfra går karavanesporene over udstrakte saltsletter mod syd til fastlandet. Mod øst ligger Umm an-Nar, hvor en færgemand sætter os over „rokkedammen", som vi døbte dette farvand, fordi store giftige pigrokker altid ligger på lur efter fisk på sandbunden. De forsvinder som skygger under os, når varmen frister til et bad i „rokkedammen". I farvandet omkring øen ses fredelige fugle som den grå hejre, den hvide pelikan og den morgenrøde flamingo. Øen er nu kun beboet af ørkenrotter og harer, gekkoer og firben, herimellem de kæmpestore, som ristet er en herlig ret.

Spændende var det at gå i land på den øde ø sammen med Temple Hillyard og Bibby for at studere gravhøjene. Vi vidste ikke, hvor gamle de var og håbede at finde spor af bosættelse i nærheden af dem. På Umm an-Nars flade top var der kun en eneste palme at se. Den ragede op ved en vandcisterne, bygget i ny tid til opsamling af overfladevand, når et regnskyl en enkelt gang satte ind. Denne kyst er uden ferskvandskilder. Drikkevand må hentes i gamle petroleumstønder fra kilder mere end 100 km borte, så alle muligheder for at skaffe the- og kaffevand udnyttes til det yderste af Abu Dhabis befolkning.

Menneskeskelet ved grav på Umm an-Nar.

Skeletter og malede lerkar i gravkammer på Umm an-Nar.

Øens overflade er dækket af millioner af sandslidte, ravbrune flintesten, måske dens navngivere, Ildens Moder, for her har beduiner gennem århundreder kunnet hente materiale til fyrtøj og ildsten til deres bøsser. Også stenaldertidens folk har i ældgammel tid søgt materiale til våben og redskaber på Umm an-Nar, taget det bedste med sig og efterladt ufærdige og mislykkede flintstykker til glæde for arkæologerne.

På den nordlige og østlige del af øens højdedrag var et halvt hundrede røser, gravhøje af sammendyngede sten, de fleste små, kun fra 3–5 meter i tværmål og knap en meter høje. Samlet lå fire større røser, et par meter høje og ca. 18 meter i tværmål. Man kunne se, at de havde fint tilhuggede kalkstenkvadre som randsten, stenarbejde af lignende kvalitet som i Bahrains oldtidstempler. Syd for højdedraget med de største røser opdagedes ud mod det smalle sund, der skiller øen fra fastlandet, en ruinhøj på nogle hundrede meters længde. På Umm an-Nar var der således gode muligheder for lønnende udgravninger.

Samme aften blev planerne for en undersøgelseskampagne den følgende vinter forelagt Hans Højhed sheik Shakbut bin Sultan og godkendt. Vi blev gæstfrit modtaget i hans hvide befæstede palads i Abu Dhabi. Der boede han i sikkerhed med familie og tjenerskab bag høje mure og tårne, beskyttet af en stærk livvagt af huskarle. En lang ubrudt række af hans forgængere var voldeligt blevet frataget magten eller dræbt. Vi vidste, at hans store interesser var jagt og poesi og bragte som gave med dedikation den sidste digtsamling af bahrainsheiken Ahmed bin Muhammed Al-Khalifah. Hver vinter, sidst i 1965, har vi arbejdet i sheik Shakbuts rige, men havde kun hans bevågenhed de første år. Hans mistænksomhed mod alle og det nye, som oliens rigdomme bragte over landet, steg fra år til år. I efteråret 1966 måtte han efter opfordring fra familien afgive regeringen til sin broder Zaid bin Sultan, som i ekspeditionens tid var guvernør i Buraimi, hvor han fulgte vort arbejde med vågen interesse og hjælpsomhed.

Udgravningerne på den øde ø Umm an-Nar blev begyndt februar 1959, efter at alle vanskeligheder med etablering af en lejr var overvundet med hjælp fra regering og olieselskab. En palmehytte blev opført på øens flade sandstrand, en færgemand med båd, en sejlførende „sambuq", til at sætte os over engageret og bil lejet til trans-

port af arbejdere fra Abu Dhabi. Chauffør blev fra første dag den fortræffelige Sadiq Abdulla Khoory, der i årene fremover blev en uvurderlig kontaktmand og medhjælper for ekspeditionen. De første år måtte en meget væsentlig del af provianten indflyves fra oliselskabets lagre på øen Das. Et radioanlæg blev derfor installeret, så kontakt med omverdenen altid kunne etableres. Alt fungerede udmærket. Det eneste problem var i begyndelsen kok og tjener, der stadig måtte udskiftes. Enten var de gode, men slukkede tørsten vel rigeligt i vore stærke sager, eller også kunne de ikke lave spiselig mad.

Det første år tog vi fat på en af de største gravhøje og fik desuden tid til en prøvegravning i tell'en. Det viste sig hurtigt, at gravhøjen ikke var en almindelig røse, men en gravbygning af usædvanlig konstruktion, som det lykkedes Harald Andersen og Mogens Ørsnes at klarlægge. De følgende år fortsattes undersøgelserne af andre gravhøje under ledelse af Knud Thorvildsen. Vi kan nu danne os et billede af deres sindrige opbygning.

Den halve snes gravmonumenter, der er undersøgt, viser samme karakteristiske træk, men enkelthederne er forskellige. De største er tillige de kunstfærdigst opbyggede. Alle er cirkelformede med dobbelte ringmure af sten uden bindemiddel. Som ydermure er anvendt smukt tilhuggede kvadre af kalksten, hvis buede sider præcist følger monumentets cirkelform. De mindre grave er opført af kløvede kalksten. De har alle været brugt til flere gravlægninger. Indgangshuller i sidemuren har givet adgang til det indre, der er opdelt i flere rum og har været overdækket med et tag af stenfliser.

De to største gravmonumenter, der blev undersøgt, var 11 og 12 meter i tværmål, bygget på en stensokkel af kvadre af forskellig længde og fra 0.45–0.50 meter høje. Stenomløbet er for hvert skift, i alt fem, en smule lavere. Siden har haft en ganske svag hældning mod midten, således at formen har været en bikube med afskåret top.

Den ene af de to store bygninger havde indgange i nord og syd, forbundet i det indre med en flisebelagt tværgang med fire gravrum på hver side. Indgangene har været lukket med fint tilhuggede kvadre forsynet med udhugget håndtag, så de kunne åbnes ved nye gravlægninger. Til dem blev der skaffet plads ved udrømning af tidligere gravsatte fra gravkamrene til gangen, hvor de fleste skeletter og gravgodset lå ophobet. Alene ved den vestlige halvdels fire kamre har efter antallet af kranier og underkæber været gravlagt

Relief af kamel.

Relief af tyr.

15 individer, herimellem et barn. Som gravgods har der været nedsat 23 smukke lerkar, et kar af grøn steatit og et alabasterkar. Et meget stort antal rørformede perler af forskellig farve fandtes ved skeletterne.

Det andet af de store gravmonumenters midtergang var spærret med en tværmur. Fra de særligt udformede døråbninger i nord og syd havde man adgang til fem gravrum, der alle var fyldt med skeletter og oldsager. Der fandtes et stort antal af lerkarrene med malede dekorationer som i de først undersøgte grave. Der var også perler, samt tre dolke af kobber eller bronze. Enestående er kvadersten med dyrefigurer i ophøjet relief, som sad i ydermuren. Ved dørstenen i syd lå en kvader med et prægtigt tyrebillede på midten og én med gengivelse af kamel og gazelle. I sydvestsiden af ringmuren var indsat en sten med endnu et kamelbillede og én med en idollignende menneskefigur. Mod sydøst lå en sten formet som en halvcylinder med to slanger i kraftigt ophøjet relief. Et brudstykke af en billedsten med en gazelle tegnet i streg var anbragt i en mur i en af de mindre gravhøje.

I de andre gravanlæg, hvoraf to på 3 og 4 meter i tværmål kun havde ét gravrum, mens to større havde fire gravrum, fandtes mange lerkar, alabasterkar, kværnsten, spindesten, dolke og nåle af kobber eller bronze, samt et stort antal perler. Perlerne lå i en af gravene tæt samlede i parallelle rækker over hinanden, som havde de været båret på samme måde som de grønlandske kvinders perlekraver.

En undersøgelse af tell'en viste, at den var samtidig med gravene. Hovedparten af lerkarrene derfra var grove, tykvæggede brugskar, men overalt lå der også skår af de samme fine kar, som fandtes i gravene. En del af en større bygning blev afdækket i den sydlige del af byhøjen. Den havde omtrent metertykke vægge af flade brudsten lagt i ler, der endnu stod i omtrent en meters højde med 8 skifter. Den fremgravede del af huset var næsten kvadratisk, 16×16 meter, og opdelt i syv rektangulære, omtrent lige store rum på 3×11 meter og med næsten meterbrede døråbninger imellem, hvor dørstolpesten ved tre af dem viste, at de kunne lukkes. Midt i byhøjen var mindre husruiner af lignende størrelse som i Bahrains og Failakas ældste byer. Nordligt lå en større bolig som i den sydlige ende af byhøjen.

Foruden tusinder af lerkarskår fandtes i husrummene mange små-

sager som syle og håndtene af ben, skubbekværne til kornmaling, glittesten til pottemagerarbejde, sænkesten til fiskenet, samt kobbersager som nåle, fiskekroge med modhager og en mejsel. Noget afgørende skift i beboelseslagene i husrummene sås ikke, og da lerkarskårene er meget ensartede gennem hele kulturlaget, er det sandsynligt, at bosættelsen i den lille kystby og handelsplads kun har strakt sig over et kortere åremål. Dette stemmer overens med, hvad de ensartede fund fra gravene siger.

Som næsten altid er det lerkarrene, der bedst giver besked om tidsalder og tilhørsforhold. Langt den overvejende del fra gravene er lavet på drejeskive af fintslemmet lermasse og er af grå eller rød farve, hårdt brændte og tyndvæggede. Kun få er af grovere, sandblandet gods og af samme slags som de dominerende i byhøjen, hvor skår af de fine gravkar er sjældnere. Enkelte lerkar har en tynd grå begitning på overfladen. Alle de mindre gravkar har haft dekoration, enten malet eller indridset på ydersiden, nogle desuden på den stærkt udsvungne mundingsrands inderside. De grå kar har sort maling, de rødlige mørkebrun maling som vinkellinier, buer, trekanter og rækker af parallelle streger. En enkelt potte har en bølget vulst på overside, mens nogle er smykket med dyrefigurer, to af dem med karakteristisk tegnede pukkelokser. Lerkarrene fortæller utvetydigt, at vi er tilbage i tiden omkring 3000 år før Kristi fødsel, hvor den malede og drejede keramik så hurtigt spredte sig i landene omkring Den arabiske Golf, sammen med de første bykulturer, hvis grundlag var agerbrug, kvægavl, håndværk og handel. De nærmeste paralleller til fundene fra Umm an-Nar findes på den nordlige side af Golfen i området vesten for Indusfloden, det sydlige Beluchistan, hvor en beslægtet kultur, Kullikulturen herskede i 3. årtusindes begyndelse.

Fundene fra Umm an-Nar er derfor af allerstørste betydning for forståelsen af de tidlige bykulturer i Arabien og åbner mange spændende perspektiver. Et af dem er tidspunktet for tæmningen af kamelen, et spørgsmål der endnu står uløst og som almindeligvis anslås til tidligst i midten af 2. årtusinde før Kristus. På billedstenene fra gravbygningen er den enpuklede variant af ørkenens levende skib gengivet, dromedaren, som den dag i dag hersker i Arabien. Der har kamelen flere tusinde forskellige arabiske navne og tilnavne, hvad der blandt andet viser dens overordentlige betydning. Uden den

Kamelkaravane i Omans bjerge.

Kanalen i Dubai, Arabiens Venezia.

ville store områder være uden befolkning. Først i vor tid er dens dominerende stilling truet. Motorkøretøjer, flyvemaskiner og radio trænger den nu i baggrunden.

Beduinen, kamelens største parasit, betragter den som Skaberens bedste gave til menneskeheden. Den giver hår til telte og reb, kød og mælk til føde, mens skindet bruges til læder, knoglerne og gødningen til brændsel. Kamelknogler i husene på Umm an-Nar og billedstenene tyder på, at den allerede i begyndelsen af 3. årtusinde var tæmmet i denne del af Arabien, Omanhalvøen, som beduinerne undertiden kalder Umm al-Ibl, „Kamelens Moder". Ikke mindst dengang har kamelen som transportdyr for mennesker og gods over de vældige afstande i Arabien været en nødvendighed. Kystbyen på Umm an-Nar har været havneplads for byer langt inde på fastlandet, hvor de karakteristiske gravmonumenter kendes fra mange fjerne egne. Selv om kun en enkelt er undersøgt endnu, er samhørighed på grund af deres særegne bygningskunst sandsynlig. De første blev fundet så tidligt som i slutningen af forrige århundrede i et antal på mere end 150 på højderne omkring Wadi Tirba og andre steder i det nordvestlige Arabien. Senere er lignende grave fundet i Jemen, i hundredevis omkring Wadi Adim i Hadhramaut og på Omans bjergskråninger. De kaldes ofte på grund af deres form „pillboxes" og fortæller måske, at den bykultur, vi har fundet på Umm an-Nar, er et lille punkt i et kulturområde, der for 5000 år siden omfattede store dele af Arabiens fastland og dannede grundlaget for de første bysamfund på den store halvøs sydøstlige og sydvestlige egne. Hvis fremtidige undersøgelser skulle vise, at Umm an-Nar kulturen engang har dækket det enorme område, som gravmonumenterne antyder, så var kamelen nødvendig for at knytte de fjerntliggende byer sammen og holde handelen mellem dem ved lige. Nedbøren har dengang været større end nu og givet muligheder for agerbrug og kvægavl i egne, hvor der i vore dage ikke engang er sparsom føde til kamelen. Kilderne i ørkenen må samtidig have ligget tættere og muliggjort hurtigere rejser. Under gode betingelser har dagsrejser med kamelkaravaner på 50–100 km været mulige. Efterhånden som udtørringen af Arabien skred frem, er menneske og kamel blevet mere og mere afhængige af hinanden. Kun ved dette dyrs hjælp har beduinstammerne kunne flytte fra græsgang til græsgang i deres hjemland. Samtidig har det været nødvendigt at føre brønde ned til un-

dergrundens kilder for at sikre vandforsyningen til dyr og menneske.

Fra Umm an-Nar kunne vi daglig se kamelkaravaner på vej fra det indre af landet til Abu Dhabi eller på vandring tilbage derfra. I lange rækker kom de, ledt frem af en fører til fods og bundet sammen fra bidslet til den forangående kamels hale. Mod aften gjorde de ofte holdt på fastlandet over for øen og lejrede sig om et bål for natten, så indtoget i sheikedømmets hovedby kunne foregå i de tidlige morgentimer. Sådan har det nok også været, da Umm an-Nar for 5000 år siden var havneby for det samme indland, som vi fik lejlighed til at undersøge.

Turen fra Umm an-Nar gik i jeeps ad karavanernes ældgamle veje. Først over en udstrakt sabka, saltslette, hvis lurende farlighed talrige bilvrag og solblegede kamelskeletter langs sporene vidnede om. Så gennem øde kystbjerge og vældige sandklitter. Den første strækning var blændende hvid, derefter kom gule vandrende sandbjerge, som sagte, men ubønhørligt flytter sig ind over gamle oaseområder og kvæler træer og planter. Der fulgte vi grænsen til Rob' al-Khali, „en ørken i ørkenen, så vældig og så øde", siger Wilfred Thesiger, som har gennemrejst den på kamelryg på vej til Abu Dhabi for en snes år siden. Denne ørken strækker sig mere end 1000 kilometer ubrudt mod sydvest, helt til Jemen og Hadhramauts grænser. Dens arabiske navn betyder den „Tomme Fjerding" – „en fjerdedel af det, som er tomt", men beduinerne, som lever langs dens rand, kalder den blot „Sandlandet". Efter sandklitterne kom åbne stenede sletter, som ganske langsomt forvandledes til en grøn savanne med spredte buske og træer. Efter næsten et par hundrede kilometers kørsel nåede vi frem til Buraimi-oaserne og blev der standset af sheik Zaid bin Sultans stærkt bevæbnede mænd og ført til hans residens. Der er hans hof samlet og klar til aftensmåltidet, der bestod af tre gyldenbrunt stegte lam, som lå oven på hver sin risdynge. Vi fik plads hos sheik Zaid, der gavmildt kastede de bedste kødlunser, øjne og hjerne til sine gæster. Måltidet indtoges siddende på en åben balkons tæppebelagte gulv. Efter spisningen vistes en ægyptisk film på et kæmpelærred i haven. Aftenen sluttede med servering af sød the i små klokkeformede glas, derefter stærk sort kaffe, krydret med kardemomme, nelliker og safran i små japanske porcelænskopper. Da rosenvand og røgelse blev båret rundt, vidste vi, at aftenen var slut, og vi blev ført til sheikens gæstehus, et højt lerbygget fæstningstårn

Relief af antilope.

i tre etager med smalle skydeskår, hensigtsmæssigt i dette urolige hjørne af Arabien, hvor alle går bevæbnede.

I den frugtbare Buraimi-oase, som vandes af underjordiske kilder, der fødes i Omans blå bjerge, ligger 9 landsbyer omsluttet af herlige palmelunde. Der kan man bade i åbne bassiner, når blot man ikke står stille. Vandet er nemlig fyldt med bitte små rovfisk, der æder malariamyggenes larver. De bider, hvis man ikke til stadighed bevæger sig. Tre af landsbyerne, herimellem Buraimi, der har givet navn til området, hører til sultanatet Muscat og Oman, hvor Said bin Taimur er regent. De øvrige er under Abu Dhabi. I flere århundreder har Buraimi været et omstridt hjørne. Mange stammekrige har været ført om herredømmet, også af Saudi Arabien, som med magt blev drevet ud af Buraimi for en halv snes år siden. Bag de seneste kampe ligger naturligvis ønsket om at eje dette område i tilfælde af oliefund. Spor af disse kampe er forsagere fra luftangreb, som vi stødte på i ørkensandet under jagten på oldsager. Striden var netop bilagt, da vi første gang i 1959 var på rekognoscering i Buraimi. Da kunne vi færdes frit omkring i alle landsbyerne, men de senere år blev vi bortvist fra de oaser, der hører under Muscat.

Sheik Zaid havde selv ønsket vort besøg og førte os den næste dag til en højgravplads syd for Buraimi. I fæstningstårnet, hvorover Abu Dhabi's rødhvide flag vajede, blev vi vækket før solopgang af det vældige spektakel, der altid følger læsningen af kameler før en karavanes start. Dyrenes brølen, snerren og gurglen blandede sig med beduinernes gennemtrængende råb. Hurtigt var vi på vej i vore jeeps til mødestedet med sheiken ved Nudud al-Jahal. På de flade stenede terrasser på begge sider af dalen, der fører ned til Jebel Hafit, lå nogle hundrede stenrøser i række. En del af dem blev undersøgt de følgende år og viste sig at være fra bronzealderen, slutningen af 2. årtusinde før Kristus og således godt 3000 år gamle. De var bygget af løse sten omkring et gravkammer med falsk hvælving og indgang mod syd, rejst på den gamle overflade. Størrelsen var fra 7–11 meter i tværmål og 3–5 meter i højde. Kamrene var omkring et par meter lange, knap så brede og havde været benyttet til flere gravlægninger. De var alle plyndrede gennem et hul i toppen. Alligevel var der endnu gravgaver tilbage, særlig lerkar og perler, men også stenkar og bronzekar, smykker og våben af bronze, herimellem et sværd med grebtunge.

Rekognosceringer i området viste, at lignende høje, indtil 3 gange så store, lå på østsiden af Jebel Hafit og mange hundrede på skråningerne af Jebel Auka øst for landsbyerne Sa'ara og Hili. På sletten omkring Hili lå en gruppe høje opbygget på samme måde som på Umm an-Nar og nær dem en tell. En af gravene, der med sine 20 meter i tværmål var omtrent dobbelt så stor som den største på Umm an-Nar, blev undersøgt i 1964–65. Den var meget ødelagt, men dens fint tilhuggede stenblokke og store mængder af lerkar af rødt eller sort gods med malede ornamenter, herimellem nogle med friser af antiloper, viste klart sammenhængen med de stenbyggede cirkelgrave på Umm an-Nar. Mellem fundene var en reliefsten med en oryx-antilope, kortsværd af kobber og skår af steatitkar, nogle med flere rum, en type der kendes fra Indus-kulturen. På Buraimis frugtbare sletter har der således i oldtiden ligget et større bysamfund, som har samlet karavanevejene fra øst og syd og med forbindelse til Golfen gennem ørkenen mod nordvest til Umm an-Nar. Endnu går sporene derfra over bjergene til Sohar på østsiden af Omanhalvøen og sydover langs Rob' al-Khali til kysten mod Det indiske Ocean.

Buraimi er et vigtigt område for kommende arkæologiske undersøgelser. Det gælder i særdeleshed hele Omanhalvøen, som vi desværre endnu kun har haft mulighed for at undersøge på to ganske korte ture.

Den ene startedes i 1959 fra Buraimi langs vestsiden af Omans vilde, blå bjerge til sheikedømmet Sharjah ved Den arabiske Golf. Den anden gik i 1964 tværs over halvøen til al-Fujairah ved Omanbugtens nordside. Vort ønske var at nå frem til det område, hvorfra Dilmun-kulturens handelsfolk bragte kobber i barrer til Mesopotamiens storbyer og som i kileindskrifterne kaldes Magan. Vi opnåede dog aldrig tilladelse fra Omans regent Sultan Said bin Taimur til berejsning af hans rige, som vi kun har besøgt i grænseegnene. Der blev vi overalt stoppet af hans barske og svært bevæbnede krigere i de få bjergpas, som fører til det indre af landet omkring Wadi al-Jezi, hvis fantastiske bjergformationer gemmer kobberårer.

Analyser af kobbersager fra sumeriske fund har vist, at de indeholder en bestemt procent nikkel, der ikke findes i kobber fra miner på Sinaihalvøen, i Vestpersien eller Lilleasien. Vort indgående kendskab til Dilmun-kulturen ville utvivlsomt hurtigt have bragt os på sporet af oldtidens kobberminer i Omans bjerge. Vi ville gerne have

fundet dem i 200-året for den prægtige danske forskningsrejsende Carsten Nieburgs besøg i Muscat i 1764, hvor han tegnede en plan over byen og senere samme år som den første kortlagde Den arabiske Golfs havbund og kyster.

Siden 1952 har den amerikanske arkæolog Wendell Phillips foretaget en lang række spændende rejser i hele sultanatet Muscat og Omans udstrakte område og kender det som ingen anden fremmed. Fra Sohar nordligt i Omanbugten til det sydligste landområde Dhofar ved Det indiske Ocean har han udført undersøgelser, der har bragt mange betydelige fund for dagen, ruinbyer og templer fra århundrederne på begge sider af Kristi fødsel og fra tidlig islamisk tid. Nævnes må udgravningen af et tempel ved Khor Rori nær Dhofars kyst, hvor han blandt andet fandt en bronzeplade, som nævner byens oldtidsnavn Sumkuran og måneguden Sin, der i dette område og Hadhramaut har det samme navn i det gamle Babylonien. Månen har dengang i Sydarabien, sammen med Solen og Venusstjernen, deres søn, været hovedguderne. Månedyrkelsen i vore dages Bahrain må have sin oprindelse i dette fjerne tidsrum.

På den første tur fandt vi flere steder på terrasserne langs bjergsiderne tilhugget flint, som viste ældgammel bosættelse i disse egne. Der mødte vi også „Ægyptens ottende plage", milliarder af vandrende græshopper, et levende gulgrønt tæppe som opåd al plantevækst, så græsørkenen på en strækning af over hundrede kilometer af vor rute var brun og øde, som hærget af ørkenbrand. Det var vingeløse ørkengræshopper, nymfer, der netop var udruget i den nordlige del af halvøen og på vandring sydover, skiftende hud fem gange, før det fuldvoksne, vingede insekt var skabt. Hvor mange, der var, er umuligt at sige, måske det samme antal som i de største talte flokke, 10.000 millioner. Sådanne legioner af græshopper kan, når de rykker frem, ødelægge udstrakte områder og har altid været en dødelig trussel i landene fra Indien til Marokko og fra Azerbaidjan til Tanzania. Med vinden kan de flyve mere end et halvt hundrede kilometer om dagen.

De vingede ørkengræshopper så vi det første år på Bahrain. Med søndenvinden kom de væltende fra Arabiens fastland i så store flokke, at de som røg brød solens stærke lys. Under øredøvende larm rykkede folket ud til alle haver, bankende på gryder og låg, viftende med brændende palmegrene for at skræmme dem til at lette igen.

Kvinder og børn samlede, hvad de kunne i poser og spande, så aftensmaden den dag i de fleste landsbyhuse var ristede græshopper, som også blev serveret stegt i olie i Manamas spisehuse.

Turen tværs over Omanhalvøen startede fra Umm an-Nar og gik over Dubai og Sharjah. Vejen var et spor, der delte sig i flere ved vanskelige passager på saltsletterne og i sandklitterne. Solblegede kamelskeletter, udbrændte udblæsningsrør fra jeeps og lastbiler, flåede dæk og slanger og mange bilvrag kantede den lange rute og fortalte om karavaner, hvor kamelerne var styrtet af tørst og strabadser, og om vor tids køretøjers hårde tørn i sandbjergene og i sabkah'ernes hængesække.

Dubai er kystens største handelsby med hvide paladser og huse kronet af vindtårne på begge sider af en dyb og smal havarm, hvor skibe fra alle havnebyer i Golfen og langs Det indiske Ocean er ankret op. Dhow'er kaldes de med et fællesord, som er ukendt i Arabien, hvor hver skibstype har sit særlige navn. Byen har et halvthundredetusinde indbyggere og omkring 400 skibe er hjemhørende der. Der er endnu en enkelt af den store „baghala", en fregattype, efterkommer af de første portugisiske galioner, der i sørøvertiden byggedes som krigsskibe til op mod 400 mand og med en bestykning på fyrre til halvtreds kanoner. Ellers er det mest de store bum'er med skråt fremadrettet stævn eller jalibut'er med lodret stævn, man ser. De er alle sejlførende, men nu tillige forsynet med kraftige motorer, som giver dem en for sejlskibe usandsynlig fart, når de pløjer Golfens vande. Mange af dem er bygget i Kuwait og på Bahrain, hvor de også bruges som perlefiskerbåde. Før de sættes i søen, bliver en ged eller et får ofret over boven. Skibet modtager derved et liv, hvorved man søger at hindre det selv at tage et. Til for få år siden praktiseredes i Kuwait en ældgammel skik. En ufrugtbar kvinde kunne ved at hoppe over det første stykke af en nylagt bådkøl forsøge at få et drengebarn. Hvis det lykkedes, tog hun samtidig liv fra båden. Til gengæld forlangte den sig så senere betalt med en af besætningen.

Dubai er Arabiens Venezia. Gondollignende både krydser til stadighed den brede kanal og bringer folk fra den ene bydel til den anden. I suq'ens lange, smalle gader, dækket af flettede måtter mod solens brand, myldrer folk fra hele Det mellemste Østen. I de utallige småboder er herligheder fra alle østerlandene. Folk fra skibene søger, efter uger på havet, det udstrakte glædeskvarter, hvis udskår-

Fiskerbåd på Omanbugten ved Fujairah.

ne døre er mærket med sorte kryds. Røgelse, mærkelige krydderier og hvidløg blandet med røgen fra vandpibernes tobak og hadjisch giver den særlige duft, som altid er i arabiske basarer.

I Dubai måtte vi søge den engelske agent for „Traktatkysten" for at opnå hans godkendelse af rejsen over Omanhalvøen, hvor forholdene ikke var fredelige. Som et varsel om kommende begivenheder jagede den spraglede hærfugl med udslået hjultop på hovedet insekter mellem havens solsikker, mens vi forhandlede.

Udgangspunktet for rejsen blev Sharjah, hovedbyen i nærmeste sheikedømme mod nord, der ligger ved kysten og endnu har fæstningstårne og rester af bymur bevaret fra storhedstiden, da mange sørøvertogter mod Golfens handelsskibe udgik derfra. Først da den britiske flåde i 1818 besatte piraternes hovedkvarter ved Ras al Khaimah, det nordligste sheikedømme på Omanhalvøens vestside, og et par år senere sluttede en traktat mellem sheikedømmerne i Golfen og Storbritannien, blev der så nogenlunde fred på „Piratkysten".

Som en vældig kardinalbille slingrede vor røde jeep fra Sharjah østpå gennem høje, hvide sandklitter mod Omans blå bjergland. Græs og siv stod tottede i mange lavninger. Buske og ældgamle fritstående, olivengrønne løvtræer og enkelte palmer gav på længere flade strækninger landskabet savannepræg. Til stadighed dukkede løsgående kameler og kamelkaravaner op. Sporet var levende af tusinder store sortblå torbister, ægypternes hellige skarabæ, der i hidsig kamp trillede med kamel- eller æselgødningskugler. Mangfoldige af dem blev knust af vognens tunge dæk. I de tidlige morgentimer var ørkenhøge på jagt og fulgte ugenert jeep'en på lange stræk, måske fordi dens motorlarm jagede småfuglene af deres ly. Over sandet strøg den lyse slange. Senere i bjergenes mørke kløfter mødte vi en sort slange, der også her låner omgivelsernes farve. På en grålig klippeflade prangede et firben med koboltblåt hoved og orangegul krop og ben.

På stensletterne ved bjergenes fod ligger Dhaid-oasen, der er omsluttet med okkergule lermure og beskyttet af et fort med høje tårne i samme farve. Der gjorde vi holdt, fordi bilens dæk nu skulle pumpes hårdt op til kørsel på stengrund. I sand skal dækkene have det halve af normalt tryk for at hindre udskridning. Vidtstrakte grå stensletter fører op til et elvleje, der skærer „vej" i bjergene. Og hvilken vej! Skøn og farlig, kun passerbar for kamelkaravaner og de stærkeste ørkenvogne med uafhængigt træk på alle fire hjul, nødvendigt, fordi de to ofte svæver frit i luften.

Elvlejets strømmende vand kransedes af blomstrende nerier og palmer, der netop lagde op til årets frugt med lange, lyse duske i de grønne kroner. Frøer og haletudser muntrede sig, hvor vandet dannede stillestående damme, hvorover røde guldsmede stod spillende på lur efter andre insekter.

Et tusind meter over havet ligger i vandskellet en stor oase og en lejr, hvor „Truical Oman Scouts" holder vagt mellem urolige stammer, et korps af arabiske soldater ledet af britiske officerer, der oprettedes i 1952, som en fælles militær styrke for de syv sheikedømmer, „Truical States" omfatter. Derfra fik vi eskorte til videre færd mod østkysten til en lejr ved Dibba. Stammeuroligheder var netop blusset op. Alle mænd, vi mødte, var bevæbnet med rifler og revolvere, bar patronbælter på kryds over brystet og krumme dolke i bæltet.

Fra vandskellet gik det nedad gennem vilde og stenede dalslugter, mange steder så smalle at jeep'ene kun lige kunne snige sig igennem. Nogle oaser var klemt sammen af bjergenes stejle sider til smalle grønne bånd. Landsbyernes grå palmehytter ligger i nærheden på øde, næsten utilgængelige klippeknolde med vide udsyn, så ingen uset kan nærme sig. Der stod svært bevæbnede stammekrigere vagt, mens børn og kvinder i violette, skarlagenrøde og grønne dragter skimtedes mellem barasti'erne. På ganske små terrasser bag stenhegn ligger bygmarker, mange allerede gyldne som lige før høst. De smalle marker bliver behandlet med en tung og kortskaftet jernhakke inden såningen sent på efteråret og høstet med kornsegl i april.

De trange bjergkløfter, dybt nedskåret af årtusinders nedbør, bredte sig pludseligt ud til et storslået tragtformet elvleje, indrammet af rødlige, lysegrå og umbrabrune bjergsider med takkede gavle og med en oprindelig vandret lagdeling stående næsten lodret i vejret, presset op for årmillioner siden af kraftige jordskælv. Mod øst lukkes dalen af tætte mørkegrønne palmeskove, og bag dem ligger Omanbugtens ultramarinblå spejl og Det arabiske Hav i solfaldets perlemor. En bred og hvid sandstrand, skygget af daddelpalmernes kroner førte til „scouternes" teltlejr ved grænsen til sultanatet Oman. Der slog vi lejr og fik militær og stedkendte folk som ledsagere til rekognoscering i dalen. Men opholdet blev kun kort. Flere hundrede bevæbnede stammekrigere var netop kommet fra bjergene for at fremsætte deres ønsker for sheikedømmet Fujairah's regent. De forskellige stammeområders tilhørsforhold til hans rige, der som en kile skiller sultanatet Oman i to dele, er endnu ikke endeligt fastlagt.

En lav højning sydvest for landsbyen Gharfa var gennemgravet med en grøft. I dens sider og i den opsmidte jord fandt vi hurtigt en stor samling oldsager: dele af en halv snes ornamenterede stenkar, røde lerkar med malet dekoration, hjul af ben til håndtene, mange brudstykker af kobbersager, herimellem en smukt formet pileod. De stammer fra et metertykt kulturlag, hvori bevaringstilstanden er glimrende. Nogle steder var der i kulturlaget anlagt stengrave. Da fundlaget er meget rigt og kun er dækket af en meters overjord, vil en udgravning på dette sted utvivlsomt give gode resultater. Andre fund blev gjort ved en nylig oprenset brønd nær bjergsiden mod syd, hvor en række klippehuler ser ud over dalen og giver løfte om stenalderfund. På sletten ligger en snes store gravhøje.

På den åbne, hvide sandstrand, hvor dønningerne fra Omanbugten skyller rosenrøde og kadmiumgule konkylier og irgrønt søgræs i land, lå fiskernes store tunge både, oldtidspræget i konstruktionen. Stævn og agterstævn er „syet" på sideplankerne, bundet sammen med snoretræk trukket gennem huller i træet, et karakteristisk træk for de ældste sammensatte træbåde i Norden som eksempelvis den godt 2000 år gamle båd fra Hjortespring på Als, hvor skindbådenes sammensyningsteknik er overført til et træskib. Oman-bådene har løst sideror til styrbord og tre par årer fastbundet til rælingen, hvorpå roerne sidder. De er ikke klinkbyggede, men sideplankerne støder til hinanden kant mod kant og sammenholdes med håndsmedede nagler. Der fiskes med håndknyttede vod. Fiskerne inviterede på brød, kaffe og dadler, da de så vor interesse for deres fartøjer, og fremviste med stolthed et nyt net af nylontråd under knytning.

En formiddag aflagde vi besøg hos Fujairah's hersker, sheik Muhammad bin Hamad Al-Shargi, som modtog os i sin åbne „majlis" på strandbredden foran paladset. Han sad støttet til en riffel, og alle hans hofmænd bar skydevåben. En af mændene havde desuden en lille langskaftet kobberøkse, et mærkværdigt og ældgammelt værdighedstegn, som bæres af mænd af Shihuh-stammen i bjerglandet Ruus al Jibal på Omanhalvøens nordligste spids Ras Musandam. Shihuh-stammens 3–4000 mennesker er ikke af arabisk oprindelse. Dette folk taler sit eget sprog, bor i huler og stenhuse og har fiskeri og indsamling af skalddyr som hovederhverv. Man gætter på, at det er et asiatisk folk, der engang for omkring 4000 år siden er søgt over Hormuzstrædet og har fundet bopæl på Omanhalvøen. Et fjernt slægtskab med bronzealderfolket i Luristan i Persien og vor egen stenalders stridsøksefolk, der også for 4000 år siden invaderede Jylland, er muligt. Udgravninger på denne utilgængelige halvø, hvis beboere indtil de seneste år har levet isoleret fra omverdenen, vil utvivlsomt kunne løse spørgsmålet om Shihuh-stammens oprindelse.

Endnu bygges søgående både i havstokken ved Den arabiske Golf.

Dilmun

Bahrain ligger som midtpunkt i den del af verden, hvor vor civilisation opstod, og de første store bysamfund grundlagdes for 5–8 årtusinder siden. Dette område begrænses i vest af Middelhavet og Sahara, i nord af Kaukasus' lange bjergkæde, mod øst af Himalaya, „Sneens Bolig", og i syd af Arabiens og Afrikas ørkener, langs Krebsens Vendekreds. Inden for disse grænser var alle betingelser for de afgørende opdagelser for hånden. „Den frugtbare Halvmåne" har man kaldt det vestlige grønne bælte, der fra det sydlige Mesopotamien, „Landet mellem Floderne", strækker sig op gennem den brede dal til Syrien og Jordan og ender i ægypternes land omkring Nilen. Storbyerne lå i floddalene omgivet af en overdådig frugtbarhed. Vandet var bragt under kontrol ved gravning af kanaler og overrislingsanlæg. Frodige græsstepper sammenknyttede de bebyggede egne. „Halvmånens" ene spids pegede mod Bahrain, der ligger som en stjerne på Golfens himmelblå vand, der gennem Hormuz' smalle stræde når til civilisationens østlige område, samlet omkring storbyer i den yppige Indusdal.

En lang række opfindelser måtte gøres og nye organisationsformer dannes for at de store selvstændige bysamfund på op til et halvt hundredtusinde indbyggere kunne fungere. Tiden måtte kontrolleres. Sumererne gjorde det ved at inddele døgnet i 12 dobbelttimer, der måltes med solur og vandur, og året i 12 måneder. Matematiske beregninger var nødvendige, når bygningsværker skulle rejses, vandingskanaler anlægges, udsæd til markerne måles og himmellegemernes baner følges. På nattehimmelen aflæstes tidens gang og kursen over havet til fjerne lande, men også menneskers skæbne og kommende begivenheder.

Et nyt økonomisk grundlag blev skabt og regnskab ført, men hertil var opfindelsen af skriften nødvendig. Den begyndte som billedtegn for omkring 6000 år siden i Mesopotamien. Man aftegnede det, der skulle føres regnskab over som eksempelvis husdyr og landbrugsprodukter og føjede dertil en talstørrelse. Da navne og meget

Den store zikkurat i Ur.

andet ikke så let kunne optegnes i billeder, blev billedskriften til tegn som efterhånden blev løsrevet fra deres oprindelige indhold og blev lydsymboler. Ved sammensætning af dem blev det tillige muligt at gengive ord af alle slags og nedskrive tekster og at nedsætte tegnenes antal fra omkring 2000 til cirka 600 i midten af 3. årtusinde.

De gamle billedtegn afløstes fuldstændig af lodrette, skrå og vandrette kileformede streger, der blev indtrykket i lertavler af fintslemmet flodler, sædvanligvis på størrelse med en tændstikæske, undertiden noget større eller mindre. Billedskriften blev på den måde afløst af kileskrift for omkring 4500 år siden, og den blev et par årtusinder fremover den herskende skriftform. Til de første regnskaber, indtægter og udgifter ved templerne føjedes nu fortegnelser over herskere, handelsbreve med navne, samt beretninger med litterært indhold. Mål og vægt standardiseredes af hensyn til handelen. Skoler til oplæring af skrivere blev oprettet. På sådanne lertavler med kileskrift nævnes Bahrains oldtidsnavn Dilmun, og på dem hører vi om handelen i Golfen, får herskeres og købmænds navne at vide og lærer de varer at kende, som blev omladet til videreforsendelse i oldtidshovedstaden på Qala'at al-Bahrain.

Dilmun nævnes for første gang for mere end 4000 år siden på en kileskrifttavle. Det er den store kong Sargon af Akkad, der efter 34 slag og sejre blev hersker over det første verdensrige, som omfattede alt land mellem Middelhavet og Den arabiske Golf. Han beretter stolt, „at skibe fra Meluhha, skibe fra Magan, skibe fra Dilmun" ligger ankret op ved kajen uden for hans hovedstad Akkad, som blev grundlagt, straks efter han kom til magten i Mesopotamien år 2370 før Kristus. Af disse tre lande, der mange gange nævnes i handelsbreve fra de følgende århundreder, men næsten altid i omvendt rækkefølge, er Dilmun vore dages Bahrain, Magan, Omanhalvøens østkyst mod Det indiske Ocean og Meluhha, Pakistan og dele af Indien med Indus-kulturens velstående bysamfund.

I riget Dilmun var Bahrain hovedlandet, men det omfattede langt større områder og nåede helt til øen Failaka ikke langt fra Mesopotamiens handelsbyer, som det allerede er fortalt. Desuden herskede Dilmunfolket over det frodige Hasaland på Arabiens fastland mellem Bahrain og Failaka. Der søgte vi Dilmun-kulturens spor og fandt dem foråret 1964 på den lille ø Tarut, som ligger ved Saudi Arabiens

nordkyst 3 kilometer fra byen Qatif, nu forbundet med denne ved en dæmning.

Tarut er en mindre, afrundet og fladlandet ø med et tværmål på omkring fem kilometer og næsten helt dækket af palmehaver, der er lige så frodige som dem om Bahrains oldtidshovedstad. Også på Tarut vælder fersk vand rigeligt op fra underjordiske kilder, så skibe har kunnet forsyne sig både med frisk vand og grønsager til lange sørejser. Midt på øen ligger i palmelundene en større by, der krones af et højtliggende øde fort med runde hjørnetårne. Dette 200–300 år gamle bygningsværk rider på ryggen af endnu ældre anlæg, hvis alder og oprindelse fremgik både af de murrester, der var synlige i bankens side, og af lerkarskår, som lå spredt omkring de huller, hvor man i vore dage havde gravet efter bygningssten. Skårene var nemlig af Dilmun-kulturens røde lerkar med riflet side og murene under fortet kvadersten, tilhugget og sammenføjet på samme måde, som vi kender dem fra oldtidstemplerne ved Barbar på Bahrain. Også andetsteds på øen, i en lang sandbanke syd for byen Sanabis på østkysten lå der Dilmun-keramik, samt skår af sten- og alabastervaser. Men på Tarut som på Failaka var der ingen gravhøje, så fra disse handelsstationer har Dilmunfolkene måske ført deres døde til kulturens hovedø Bahrain og gravlagt dem på det store højgravfelt. Det er dog muligt, at nogle af de mange tusinde gravhøje ved Jabal Madhra nordøstligt i Hasa kan tilhøre Dilmunkulturen. Dette vil undersøgelser let kunne afsløre, men endnu er det ikke lykkedes os at få tilladelse til udgravninger i Saudi Arabien, hvorfor ekspeditionens hidtidige arbejde her fortrinsvis har bestået i terrainundersøgelser.

Rejser til Dilmun fra Ur, Mesopotamiens vigtigste kysthandelsby for 4000 år siden, nævnes gentagne gange på tavler fra gudinden Ningals tempel. De opregner gaver fra taknemmelige søfarere for heldigt gennemførte rejser og tiende fra fremmede købmænd. De varer, der omtales, er det røde guld, kobber, lapis lazuli i klumper, forskellige stenperler, elfenbensindlagte sager, perler, elfenbenskamme, øjensminke, sjældne træsorter og flere andre ting, hvis navne endnu ikke er tydet. Som bytte bragte købmændene fra Ur klædninger og uld, korn og sesamolie.

Mellem gaverne til Ningals tempel nævnes flere gange sølvmodeller af søgående fartøjer. Vinden som drivkraft på søen blev allerede

Dilmunseglsten fra Failaka.

Omanhalvøens blå bjerge.

for 5000 år siden benyttet af sejlbåde på de lange rejser gennem Golfen og over Det indiske Ocean, det første eksempel på menneskets udnyttelse af uorganisk kraft. Af regnskaberne fremgår det også, hvad der blev handlet med fra de forskellige lande. Fra Magan kom kobber, kobbersager og træ, fra Meluhha elfenben som råmateriale og mangefarvede fuglefigurer, karneol, andre sjældne stene, kosmetik og træ. Meget af dette blev indhandlet over Dilmun, der selv leverede perler omtalt som „fiskeøjne", skildpaddeskjolde, samt dadler og løg.

Når Dilmun har så vigtig en plads i oldtidshandelens historie, så skyldes det øens centrale beliggenhed i Golfen på søvejen til Magan og Meluhha, dens rige ferskvandskilder som gav mulighed for dyrkning af grøntsager og frugter af mange slags og stort husdyrhold, men sikkert også fiskeri efter ægte perler, som med deres gyldne skær stadig regnes for de skønneste i verden. Perlefiskeriet omtales i beretningen om Alexander den Stores general Nearchos' sørejse gennem havbugten og den romerske forfatter Plinius fortæller for et par årtusinder siden om Bahrain, at øen er meget berømt for dens talrige perler. I det fjerne Nepal, kongeriget ved Himalayas sydfod, digtes om skønheden Leila:

„Tibets moskusduft er din ånde,
Isphahans roser dine læber,
Bahrains hvide perler dine tænder."

Imidlertid kendes meget få perler fra oldtidens fund, fordi de kun bevares under ganske særlige omstændigheder, hvor jorden er meget kalkholdig. Det var derfor af stor betydning, at den første danske ekspedition på vestkysten af Bahrain ved Ras al-Jazayir fandt en skaldynge af perlemuslinger fra oldtiden. Den blev undersøgt i 1957 af Viggo Nielsen, der kunne fastslå, at den var fra Dilmunkulturens tid, fordi der indlejret mellem skallerne lå skår af de karakteristiske røde, rillede lerkar. Derfor er denne „køkkenmødding" et vidnesbyrd om perlefiskeri samtidig med kileskrifternes beretninger om import af „fiskeøjne" til Mesopotamien fra Dilmun.

Helt op til vor tid har perlefiskeriet været en af Bahrains vigtigste indtægtskilder, indtil de japanske kunstperler i 1930'erne gav det et alvorligt knæk. For godt hundrede år siden sejlede i den tidlige sommer, når Golfens krystalklare vand var lunt, 1500 perlefiskerbåde

Stræde i oldtidsbyen Mohenjo-daro.

med mange tusind mands besætning i samlet flok ud til perlebankerne. I 1930 afduvede der endnu 509 både bemandet med 19.300 søfolk og perledykkere. De sidste år har fartøjernes antal været langt under hundrede, men endnu sidder gamle perlehandlere og faldbyder juvelerne fra Golfens dyb i deres små boder i Manamas basar.

„Fiskeøjne" er perlernes navn i de fire tusind år gamle kileskriftbreve, et navn der fortæller, hvad man dengang mente om deres oprindelse. Mange andre formodninger er fremsat derom. Sheik Nabhani meddeler en tradition fra Bahrain: „I forårstiden stiger perlemuslingerne til havets overflade, og når der falder regn eller kraftig dug, fanger de en eller flere vanddråber, og forvandler dem til perler". Nabhani tror dog ikke selv på denne oprindelse, men føjer til, at Bahrains perler har deres forunderlige og særlige glans fra ferskvandskilderne på havbunden.

Dilmun-folkenes østligste handelsområde lå omkring Indusfloden og dens fem bifloder i Pakistan, kileindskrifternes Meluhha, hvor en stor selvstændig bronzealder-kultur opbyggedes i 3. årtusinde før Kristus med folkerige byer, højt udviklet industri og landbrug og med en original billedskrift. Men skriften er endnu ikke tydet og giver derfor ingen oplysninger. Den kendes kun som ganske korte formler på seglsten og er gået tabt med det materiale, hvorpå den har været skrevet.

Flere af Indus-kulturens største byer er udgravet, og deres bygninger rejser sig højt med røde mure af brændte lersten. En af dem er Mohenjo-daro, der dækker $2^1/_2$ km^2 og har haft rummelige toetages huse med badeværelser og portnerboliger. Et regulært bystyre har planlagt gader og kloaksystemer. I Punjab ligger Harappa, hvis 4 km lange mur nu er sløjfet og brugt til en jernbanedæmning på 160 km's længde. Der er udgravet et citadel og store kornmagasiner. Disse to byer og flere andre har haft stærke og blomstrende købmandssamfund, der handlede med Dilmun og Mesopotamien. Den økonomiske baggrund var en omfattende landbrugsproduktion af korn og kvæg. Udover de samme kornsorter som dyrkedes i Sumer, avlede man bomuld og måske også ris.

På firkantede stempelsegl af steatit, der på forskellig måde viser slægtskab med Dilmun-kulturens seglsten, som er af samme materiale, ser man ofte zebuen, pukkeloksen, afbildet og desuden næsehorn, elefanter, hornede fantasidyr og træer. Men også runde seglsten

Dilmunsegl med skib og mænd.

er fundet i Mohenjo-daro og ved Lothal, en Indusby ved kysten østligt i Rajasthan i Indien. Disse segl er forarbejdet inden for Dilmunkulturens område og fortæller om handelsmænds besøg allerede i den tidlige periode i midten af 3. årtusinde. Seglet fra Lothal er dateret ved kulstofprøver, til tiden mellem 2200–2000 før Kristus.

Indus-kulturens store byer Mohenjo-daro og Harappa grundlagdes engang i midten af 3. årtusinde før Kristus samtidig med Dilmunkulturens hovedstad på Qala'at al-Bahrain, hvormed der allerede dengang var søforbindelse. Den blomstrede samtidig med Dilmunkulturen i 7–800 år og gik sammen med den til grunde omkring år 1750 før Kristus. Dette viser sig blandt andet i, at navnet Meluhha forsvinder for stedse i Mesopotamiens handelsregnskaber, mens navnet Dilmun fortsætter, efter at nye herskere præget af kassitternes kultur var blevet herrer over Bahrain. Mange forskellige grunde har sandsynligvis været medvirkende til Induskulturens fald: oversvømmelser, ødelæggelse af vandingssystemerne og forsaltninger af jorden, men dødsstødet gav utvivlsomt indoeuropæiske folkestammers voldelige indfald fra nord. De kom fra Asiens udstrakte sletter, hvorfra omfattende udvandringer fandt sted i begyndelsen af 2. årtusinde før Kristus. Beslægtede stammer faldt ind i Centralrusland og Centraleuropa og bosatte sig der, mens andre stammer nåede Skandinavien. Stridsøksefolk trængte op i Jylland og underlagde sig det meste af halvøen, mens bådøksefolkene erobrede det sydlige Sverige.

I Indiens ældste litteratur, Rigveda-hymnerne, skildres invasionen som et stormløb på Indus-kulturens befæstede byer, som de lagde øde. Vidnesbyrd herom har man set i et halvt dusin „massegrave" i de øverste lag i Mohenjo-daro. Der er fundet grupper af skeletter af mænd, kvinder og børn liggende henslængte og i forvredne stillinger, nogle med spor af våbenhug. To skeletter lå ved nedgangen til en kilde og 14 sammendyngede i et hus. Ni skeletter, herimellem 5 børn, lå nedkastet i en grube, hvori der også fandtes 2 af elefantens stødtænder. Måske er det en familie af elfenbensarbejdere, hugget ned under flugten, som det antydes af udgraveren Ernest Mackay, der i 1925 undersøgte nogle gravhøje på Bahrain, men derefter udelukkende koncentrerede sit arbejde om udforskningen af Indus-kulturen.

Dilmun-købmændenes runde stempelsegl, hvormed de mærkede deres varer, er også fundet flere steder i Mesopotamien og fortæller

måske, at nogle af dem tog fast ophold der for at fremme deres hjemlands handel. Fra Bahrain har vi seglaftryk både i jordbeg og på lerkar. I Ur er der fundet en tavle, hvis indhold er en handelskontrakt om uld, hvede og sesam, der er dateret til året 1923 før Kristus og stemplet med en Dilmun-købmands segl, et bevis på forbindelsen mellem Ur i Mesopotamien og oldtidens Dilmun, der måske i dette tilfælde er repræsenteret af en købmand bosat i handelsbyen på Failaka. Af den snes runde stempelsegl, som kendes fra Mesopotamien, er de 13 fundet i Ur. Heraf har fem Indusbogstaver og figurer og stammer derfor fra Induskulturens område, sandsynligvis en af kystbyerne i Pakistan eller Indien. De otte er typiske Dilmunsegl, enten fra Bahrain, Failaka eller andre lokaliteter mellem disse to yderpunkter i Dilmuns sørige. De viser den betydelige rolle, det har spillet for handelen i Ur og er måske tillige bevis på, at folk fra Dilmun har været bosat der. Seglstenenes vidnesbyrd underbygges yderligere af indskriften på en kileskrifttavle fra Ur, der opregner praktisk talt alle kendte lande i datidens civiliserede verden, hvorfra kostbarheder bragtes til Dilmun, der skildres som et søland med mange gode boliger.

De runde stempelsegl, der er den vigtigste ledetype for Dilmunkulturen, viser ikke alene den omfattende søhandel fra Bahrain, Tarut og Failaka til Mesopotamien og Indien, men deres righoldige billedfremstillinger gengiver også træk af dens religion og sagnverden. For en seglsten har både været købmandens varemærke og hans amulet, der blev båret i en snor omkring halsen. Derfor er de smykket med stærke tegn og billeder, som skulle værne hans varer på de lange rejser over havene og bringe ham selv held i forretning og kærlighed, give rigdom, sundhed og styrke i et langt liv.

De ældste seglsten er små og tykke, ikke meget større end en 10-øre og med en gennemskåret knop på bagsiden til bæresnoren. På stempelsiden er der billeder af forskellige dyr og tegn. De er fra en tid, hvor guder ikke afbildedes i menneskeskikkelse, men kun med deres symboler som eksempelvis okse, stenbuk, gazelle, skorpion, fisk og fugl. Desuden ses himmeltegnene Sol, Måne og stjerner. At man forestillede sig guderne i menneskeskikkelse, selv om man ikke afbildede dem, vidner gengivelser af en nøgen menneskefods aftryk sammen med dyrebillederne om. De fleste af seglstenenes dyr genfindes i dyrekredsens 12 stjernebilleder, et for hver måned, der alle-

Dilmunsegl med mand og okse, struds, fugl, træ og andre tegn.

Harpespiller på Dilmunsegl. „„Harpens hal" er en højt brølende tyr."

rede dengang blev fastlagt for at bestemme Solens plads i årets løb.

Noget større seglsten kommer senere i brug, i omfang som et enkronestykke. På dem ser man en enkelt eller flere nøgne mandsfigurer sammen med de ovenfor nævnte billeder, hvortil føjes nye tegn og fremstillinger af struds, slange, palme og kornaks eller træ, samt forskellige fabeldyr fra den underste verden. Nogle af disse billeder som eksempelvis Vandbæreren, Tvillingerne og Skytten kendes fra en senere udformning af dyrekredsen. Ofte ses figurerne omkring et alter, der bærer de hellige tegn Sol, Måne og stjerne, eller gudernes sindbilleder i dyreskikkelse, almindeligvis stenbuk og okse. For Dilmunfolket, der har tilbragt så meget af deres liv på havet, har kendskab til stjernebillederne været en forudsætning for gennemførelsen af natlige sørejser.

De lange rejser fra Dilmun over åbent hav til fjerne handelspladser har krævet stor kyndighed i sømandskab. På seglstenene ses mange himmeltegn, hvis baner skipperne har været fortrolige med fra egne og forfædrenes utalte sejladser. Om dagen er kursen blevet lagt efter Solen, om natten efter planeter og stjerner på det altid klare himmelhvælv, hvor „de store vandrer omkring som vilde okser" og „de små ligger spredt som korn". Fra ældgammel tid har fuglenes flugt været retningsvisere, og man har bragt langtskuende krager med på skibene. Der blev de holdt i bur, men når de blev sluppet løs, kunne deres kurs mod land følges. Navigation på denne måde ser ud til at være gengivet på en mesopotamisk seglsten fra tredie årtusinde før Kristus. I de totusindårige buddhistiske Jataka-fortællinger berettes om babylonske købmænd, der på rejse hjem over havet fra Indien på deres skibe medbragte krager til landkending. Det er samme metoder, der omtales i Gilgamesh, hvor Ziusudra efter vandfloden fra sit fartøj slap en ravn løs for at finde land, og det samme gjorde Bibelens Noa, da arken strandede på Ararats bjerge.

Fremstillinger på seglstenene gentages ofte i forskellig form, men med samme indhold og er derfor knyttet til ganske bestemte forestillinger. Scener fra gudedyrkelse, myter og sagn afbildes. På de yngre seglsten viser indflydelsen fra Mesopotamien sig tydeligt i gengivelsen af mennesker og guder. Sammen med nøgne figurer eller alene ses de nu klædt i flæsede mesopotamiske dragter, og de er tit symmetrisk opbygget. Både seglstenene og billedrigdommen bliver større, og der afbildes harpespillere, bemandede fartøjer og hele billed-

Kæmpefugl fanges af tyremænd.

rækker. Enkelte af seglstenene fra Failaka har desuden sumeriske og akkadiske kileindskrifter. Andre af de yngste seglsten fra begyndelsen af 2. årtusinde før Kristus bærer meget enkle fremstillinger opdelt i fjerdedele med de samme tegn gentaget fire gange.

Nogle af seglstenenes billeder gengiver utvivlsomt personer og scener fra myter fra 3. årtusinde, der i 2. årtusinde før Kristus blev sammendigtet til Gilgamesh-eposet, verdens ældste heltesagn. Fuldstændigst er dette epos bevaret i en afskrift, som den assyriske konge Assurbanipal (668–622 f. Kr.) lod udføre til sit bibliotek i Nineve på tolv lertavler med en sang på omkring 300 linier på hver tavle. Kun omkring halvdelen af teksten er bevaret, men brudstykker kendes på fire sprog, sumerisk, akkadisk, hittitisk og hurritisk, der udfylder nogle lakuner i teksten fra Nineve.

Gilgamesh, der sandsynligvis er en historisk person, var konge i Uruk, Bibelens Erek, det nuværende Warka i det sydlige Mesopotamien. Ham møder vi på en prægtig jaspisgrøn, guldindfattet seglsten fra Failaka, gengivet som to personer mellem himmeltegn, muskuløs og nøgen med bryderbælte omkring livet og håropsats med krøller i en skikkelse, som findes på mesopotamiske seglsten fra 3. årtusindes slutning, men ikke kendes fra Dilmunseglstenene. Det fortælles om ham, at han har gudekød i sin krop, var to dele gud og en del menneske. Den himmelske Samas, solguden, skænkede ham skønhed, mens vejr- og krigsguden Adad gav ham heltemod. Men han er vild og tøjlesløs, tyranniserer Uruks indbyggere, tager jomfruen fra den elskede, tager heltens datter og mandens hustru. Indbyggerne anråber de himmelske magter om at sende én med lige så hidsigt et sind, som han kan strides med, så de kan få fred. Den store modergudinde Aruru skaber derfor vildmanden Enkidu af en stump ler og bringer ham ned på Jorden. Der græsser han med gazellerne, drikker ved vandingsstederne med de andre vilde dyr og færdes med dem dag og nat. På mange seglsten afbildes en skikkelse, som kan være Enkidu, foroven et hornet menneske, forneden en tyr med klove og hale.

Før Enkidu kan møde Gilgamesh, må han menneskeliggøres. Det sker, da en glædespige sendes ud til ham fra kærlighedsgudinden Istars tempel. Hun prisgiver sin yppighed. Da han lærer den menneskelige elskov at kende ved at ligge hos hende uafbrudt gennem seks dage og syv nætter, forandres han, så steppens dyr flygter for ham.

„Glædespigen fik øje på ham (Enkidu), en kraftkarl."

„De mødtes ved landets torv … Enkidu stængede døren med foden, formente Gilgamesh at gå ind.“

Med tårer i øjnene sætter Enkidu sig ved pigens fødder, men hun beder ham opgive sit tidligere liv og ledsage sig til Uruk, hvor den vildoksestærke Gilgamesh bor. Han følger hende med jublende hjerte, efter at hun har klædt ham i en dragt, lært ham at spise landets brød og drikke landets vin.

I det „torvrige" Uruk møder han Gilgamesh, der efter gudernes bestemmelse er på vej til den første nat ved en bruds side før ægtemanden. Men Enkidu spærrer indgangen til brudehuset med foden. Som brølende tyre farer de mod hinanden, så tærskelen brydes og væggene ryster. Pludselig standser Gilgamesh' vrede, de kysser hinanden og slutter venskabs pagt.

Allerede før Gilgamesh mødte Enkidu, havde han en drøm, som hans moder tydede for ham. Hun fortalte, at han skulle træffe en fostbroder, som han skulle få lige så kær som en kvinde. På seglstenene ses ofte kærligt håndgemæng mellem mænd.

Da Enkidu ikke trives rigtigt i Uruk, bestemmer Gilgamesh, at de skal opsøge jætten Humbaba, som bor i cedertræskoven, dræbe ham og fælde skoven, så alt ondt i landet bliver udryddet. Enkidu, der fra sit tidligere liv ved, at Humbabas mund er ild og hans åndedrag død, advarer Gilgamesh, men han svarer, at han vil skabe sig et ry, som består, enten han dræber uhyret eller falder i kampen. Gilgamesh beder solguden Samas om bistand. Han lammer Humbaba med otte hæftige vinde, så de kan dræbe ham. Måske er Humbaba et af de uhyrer, man ser på seglstenene. På en af dem er den centrale figur en uhyggelig fremtoning med lange gribeklør og øglehale. Over den ses et menneske, der rækker et træ mod en tronende person, som kan være gudinden Irnini, hvis helligdom er på cedertræsbjerget.

Da de vender sejrrige tilbage til Uruk blændes kærlighedsgudinden Istar af Gilgamesh' skønhed, frier til ham og lover ham alverdens herligheder, men han afviser hende groft, opregner alle de elskere, som hun udslidte har kastet bort og ønsker ikke samme skæbne. Rasende og krænket opsøger Istar sin fader himmelguden Anu, beder ham fylde himmeltyren med ild og overlade hende den, så hun kan ødelægge Gilgamesh. Anu frygter, at dens hærgen vil bringe syv hungersår over Jordens mennesker og dyr, men da Istar lover at modvirke dette og tillige truer med at sprænge dødsrigets portaler, lade de døde genopstå og fortære de levende, får hun sit ønske opfyldt. Da himmeltyren har afgræsset Uruks marker og stilnet

„Humbaba – hans røst er orkan, hans mund ild, hans ånde død."

sin tørst i flodens vand, går den til angreb og fælder ved sin første prusten 100, 200 og 300 mand. Det samme sker, da den pruster anden gang, men ved dens tredie prusten går Enkidu til anfald og griber den i hornene. Rasende dækker tyren hans ansigt med skum og pisker ham med sin mægtige hale. Enkidu griber så fat i tyrens hale, mens Gilgamesh som en tyrefægter stikker den dybt mellem horn og nakke og dræber den. De udriver dens hjerte og ofrer det til solguden Samas.

På mange af Dilmunseglstenene ser man dyrekampe, en mand der griber en tyr i hornene, mens en anden har tag i dens hale. På flere fremstillinger er den ene af disse over bæltestedet en mand, men har tyrens hale og ben og er således en Enkidu-skikkelse. På nogle ser man desuden solgudens alter og et „cedertræ". Derfor kan nogle af disse billeder gengive kampen med „himmeltyren" som skildret i Gilgamesh-eposet, mens andre billeder viser dyrekampe med påfølgende ofre til guderne. Både stenbuk og tyr ses på solgudens alter omgivet af et mandspar.

Drabet på himmeltyren bringer igen Istar i raseri, og fra det „markrige" Uruks mure forbander hun Gilgamesh. Enkidu slider omgående tyrens lem løs og kaster det mod kærlighedsgudinden. Sammen med sine tempeljomfruer og glædespiger holder Istar derefter sørgefest over tyrens pragt, mens Gilgamesh fejrer dåden i sit palads.

På højden af deres løbebane rammes de to herlige helte af skæbnen. I en drøm åbenbares det, at guderne har bestemt, at én af dem skal lide døden for drabet på Humbaba og himmeltyren, men også fordi de fældede bjergets hellige cedertræer. Snart bliver Enkidu syg og ligger på dødssengen i 12 dage under svære lidelser og anfægtelser. Gilgamesh indhyller den døde ven, som var det hans brud, og strejfer derefter bittert grædende omkring på sletten. Han er nu klar over, at også han ligesom Enkidu skal dø. Tidligere bedrifter er nu for ham uden værdi. Han ønsker kun det evige liv og vil prøve at få dets hemmelighed hos det eneste menneske, guderne har udødeliggjort, hans forfader Utnapistim, der efter syndfloden har fået ophold og evigt liv på en fjern ø.

Gilgamesh begiver sig ud på den lange færd, der skal bringe ham frem til Utnapistim, og har mange underfulde oplevelser undervejs. Et skorpionmenneske fortæller om vejen gennem Masu-bjerget, der fører til Solens nedgang og til Solens opgang, til død eller genfødelse.

„Han (Enkidu) ligner på et hår Gilgamesh."
Guldindfattet seglsten fra Failaka.

De fagre haver ved oldtidshovedstaden på Qala'at al Bahrain.

Han når frem til Solen, til gudernes have. Med Utnapistims skipper sætter han over dødens vande. Endemålet nævnes kun som det fjerne ved flodernes munding i Gilgamesh-eposet, men fra sumeriske kilder ved vi, at Utnapistim boede på Dilmun.

Utnapistim fortæller ham om stormfloden, sin redning på arken og om hvorledes guderne skænkede ham evigt liv. Til sidst røber han for Gilgamesh den hemmelighed, at der i dybet vokser en tornet urt, „gråhåret bliver mennesket atter ungt". Gilgamesh dykker efter planten, men på hjemturen til Uruk bliver den stjålet af en slange, mens han bader i en kilde. Urtens livsfornyende kraft viser sig straks. Slangen skifter ham, og Gilgamesh sidder grædende tilbage. Tomhændet vender han hjem til Uruk, hvis prægtige mure er hans menneskelige gloriant.

Kun få af seglstenene viser fartøjer. På et par af dem ses to personer på færd over havet. Er det Gilgamesh og Utnapistims skipper på vej til Dilmun?

For sumererne og deres efterkommere i Mesopotamien havde navnet Dilmun en dobbelt klang. Det var det land, hvorfra luksusvarer og kostbarheder af alle slags indhandledes, og hvorfra de erhvervede mange nødvendige råstoffer og materialer, som manglede fuldstændig på den vældige slette af flodler, hvorpå deres byer lå, et land østerude i Golfen, nøje geografisk bestemt. Men Dilmun var for dem også et sagaland, hvortil deres ældste sagn og legender var knyttet, „De levendes Land", rent, lyst og helligt, uden sygdom og død, et paradisland, som det bibelske, der var „en have i Eden ude mod øst".

I en myte om den store sumeriske vandgud Enki og modergudinden Ninhursag fortælles om Dilmun, at det eneste, der mangler, er ferskvand, som mennesker, dyr og planter ikke kan leve foruden. Enki byder derfor solguden Utu skaffe ferskvand op fra jorden og Dilmun forvandles til en guddommelig, grøn have, et gudernes paradis, et udødelighedsland, hvorom det hedder:

I Dilmun skriger ravnen ikke;
Glenten skriger ikke glentens skrig.
Løven dræber ikke.
Ulven bortfører ikke lammet.
Ukendt var den kid-fortærende hund.
Ukendt var det kornfortærende vildsvin,

„Min fader, giv mig himmeltyren."

.....
.....
Dets (Dilmuns) gamle kone siger ikke: „Jeg er en gammel kone".
Dets gamle mand siger ikke: „Jeg er en gammel mand."

Det var på Dilmun, at sumerernes Noah, Ziusudra senere kaldet Utnapistim, efter syndfloden fik ophold og evigt liv af guderne. Kun en del af den seksspaltede sumeriske tavle derom er bevaret. I den fortælles, at da himmelguden An, luftguden Enlil, vandguden Enki og modergudinden Ninhursag „havde dannet det sortlokkede folk (sumererne), fremvældede væksterne af jorden. Dyrene, slettens firbenede væsener, skabtes med sniide". Der mangler et afsnit om gudernes utilfredshed med menneskene og deres beslutning om at lade en syndflod udslette dem, men man hører om deres grusomme plan, og præsenteres for den fromme og gudfrygtige konge Ziusudra, som lytter sig til beslutningen om stormfloden, der skal „ødelægge menneskenes sæd". Til sin frelse bygger han et kæmpefartøj. Så kommer syndfloden brusende:

Alle stormene, de overmægtige, angreb som en.
På samme tid fejer stormfloden over gudedyrkelsens midtpunkter.
Da, i syv dage og syv nætter,
floden havde fejet over landet,
og den vældige båd var kastet om af stormene og de vældige vande,
kom Utu (solguden) frem, han som gyder lys over Himmel og Jord.
Ziusudra åbnede et vindue på den vældige båd.
Helten Utu sendte sine stråler ind i kæmpebåden.
Ziusudra, kongen,
kastede sig i støvet for Utu.
Kongen dræber en okse, slagter et får.

Efter dette offer af okse og får til solguden Utu, bliver kongen af himmelguden An og luftguden Enlil ophøjet til gud og får bopæl på Dilmun:

„Jeg skal gribe himmeltyren i halen … du skal hugge ham mellem nakken og hornene.“

Ziusudra, kongen,
kastede sig i støvet for An og Enlil.
An og Enlil elskede Ziusudra.
Liv som en gud gav de ham;
evig ånde som en gud bringer de ned til ham.
Dernæst lod de Ziusudra, kongen,
væksternes navns bevarer og menneskehedens sæds bevarer,
bo i oversejlingens land, landet Dilmun, landet, hvor Solen står op.

Hvad vi hører i disse to myter om Dilmun stemmer overens med Bahrain. Selv om dette land ikke ligger i lige retning øst for Sumer, men i sydøst, så ligger det dog til solopgangsiden. For sumererne var Bahrain-øen oversejlingens land, det sted skibene passerede til fjerne lande østerude i Golfen og endnu længere borte på den anden side af det smalle Hormuz-stræde, der førte ud til landene ved Omanbugten og Det indiske Ocean. Af disse lande er Magan og Meluhha allerede omtalt og stedfæstet ovenfor til Omanhalvøens østkyst og Pakistan – Indien på grundlag af de kostbarheder og varer, som indhandledes derfra, og de fund arkæologerne har gjort det sidste halve århundrede, men da ingen kort over den tids civiliserede verden kendes, vil geografiske stedbestemmelser altid være omtrentlige. Når Induskulturens tegnskrift engang bliver tydet, vil den måske vise sig at indeholde navne til endelig stedfæstelse.

Skildringen af det ferske vand, der på vandguden Enki's bud kommer op af Dilmuns jord, er som på vore dages Bahrain, der har mange rige kildevæld og havde endnu flere for blot nogle århundreder siden. I ørkenen ligger talrige udtørrede væld, og de fleste af palmehavernes kilder er kunstigt borede og tømmes med motorkraft, men endnu ses der dybe safirblå kildespring, hvoraf vandet strømmer ved egen magt. En af dem, Ain Adari, jomfrukilden, skyder frem i bunden af sit dybe kraterformede hul som en vandguds åndedrag. Dette vælds kraft, der er så voldsomt, at sortblå karper og grønne skildpadder kastes ud til siderne, må alle dage have vakt beundring og forundring, når fremmede fra landene omkring Golfen kom til Bahrain.

Også for Mesopotamiens folk, der kun kendte de hellige floder Eufrats og Tigris' lerede vand, må Dilmuns krystalklare væld, som dagen lang spejler himlens blå marker, og om natten raner Måne og stjerner, have været en åbenbaring.

Men hvorfor valgte Mesopotamiens oldtidsfolk Dilmun som sagnland for deres Paradis? Mens det ferske vand på Dilmun var en rolig og uafbrudt strøm til vederkvægelse og frugtbarhed for alt levende på den grønne ø, var flodernes strømme i sumerernes land vilde og farlige og kunne kun tæmmes ved opbydelse af alle gode kræfter og gudernes hjælp. Store styrker og megen snilde til anlæg og vedligeholdelse af et udstrakt og sindrigt kanal- og overrislingssystem var nødvendigt, men alligevel lå vandets magt altid som en uberegnelig trussel. Ville det komme i rette tid, så ødelæggende tørke ikke indtraf? Kunne den forestående vårflom beherskes også dette år? Katastrofen lurede bestandigt og tog flere gange et omfang, som aldrig gik af minde. Vældige oversvømmelser for henved fem-seks årtusinder siden var ophav til myten om den store flod og Ziusudra, hvori Bibelens syndflodsberetning om Noahs redning i arken har sin oprindelse. De er blevet påvist ved flere udgravninger i Mesopotamien.

Da Leonard Woolley afdækkede sumerernes kongeby Ur, fandt han i 1929 dybt under dens bygninger et 3–4 meter tykt, fuldstændig ensartet mudderlag, som mikroskopiske undersøgelser viste var aflejret under vand, der havde stået i en højde på otte meter og dækket Mesopotamiens flade, lavtliggende lande på en henved fem hundrede kilometer lang og hundrede og tres kilometer bred strækning. Mudderet var dynget op over den højning, hvorpå den første by under Urs ruiner var anlagt. Det var tydeligt, at en enorm flodbølge med vældig kraft havde overskyllet byen og revet alt levende med sig i dybet, der ikke nåede at redde sig op på den indre bykernes mure, hvorfra menneskene som på en ark i oprørt sø så ødelæggelsens gru. På samme tid oversvømmede flodbølgen alle byer og beboede steder i den udstrakte dal og ødelagde, hvad der for de få overlevende var hele verden. Denne katastrofe er blevet husket som verdens undergang. Mange andre oversvømmelser er siden fulgt efter og er omtalt i skriftlige kilder. Omkring år 2000 før Kristus blev Ur igen oversvømmet af en vandflod så stærk, at den „udslettede grænsen mellem himmel og jord". Et par århundreder senere blev den store by Eshnunna ødelagt.

Endnu i vor tid truer vandet beboerne i Iraqs floddale. Pludselige og voldsomme skybrud i de kurdiske bjergegne mod nordvest eller kraftig sneafsmeltning i forårsmånederne kan uden varsel rejse utæmmelige flodbølger, der som okkergyldne strømme vælter øde-

„Ånderne vil hvæse imod dig."

„Gilgamesh og Urshanabi gik ombord, lagde skibet ud på bølgen."

læggende ned gennem landet. Fra luften kan man i forårsmånederne se landsbyernes huse på småøer i vældige vanddækkede områder, hvorover kun de højeste palmekroner rager op. Men når vandet igen synker, efterlader det frugtbart land, klart til udsæd. Oversvømmelserne er dog begrænsede, efter at den store dæmning ved Samarra nord for Babylon er blevet bygget. Den gamle søhandelsby Ur, hvor skibene fra Dilmun i oldtiden så talrigt ankrede op, ligger nu omkring 300 kilometer inde på flodsletten. Så meget ler har Eufrat og Tigris siden da aflejret i Golfens inderste vige. Men kommer man i det sene forår den lange vej gennem ørkenen fra havnebyen Basra, som snart også bliver en indlandsby, ses Urs tempeltårn, den bedst bevarede zikkurat i Mesopotamien, som en knejsende trinpyramide over store bygmarker med havets grønblå farve.

Sumerernes forestilling om verdens skabelse findes i deres digtning, i myter og hymner om guder og mennesker. I begyndelsen var urhavet, af det opstod himmel og Jord som et verdensbjerg. Himlen var den mandlige guddom An og Jorden den kvindelige Ki, der sammen avlede luftguden Enlil, som adskilte himlen og Jorden. An førte himlen bort, Enlil sin moder Jorden og forenedes med hende, så skabelsen af mennesker, dyr og planter blev mulig. Om An's og Ki's oprindelse fortælles ikke. Hvordan det første gudepar og deres efterkommere blev til skildres derimod i babylonernes digt „Enuma elish", der har sumeriske aner. Det blev foredraget ved deres nytårsfest, årets største højtid. Deri fortælles, at dengang ingen guddom var bragt for dagen, var der kun urhavets vand. Det bestod af det mandlige Apsu og det kvindelig Tiamal ved hvis møde guddommene skabtes. Her er Apsu, den avlende, ferskvandsdybet under jorden, mens Tiamal, den skabende, er det salte hav. Som første gudepar navngives Lachmu og Lachamu. Efter store tidsrum skabtes Anshar, Al-Himmel, og Kishar, Al-Jord, der blev ophav til sønnen Anu, stamfader til andre guder.

Mødet mellem det ferske vand fra underjordiske kilder og det salte hav, der blev altings ophav, finder stadig sted ved de undersøiske væld omkring Bahrain, som i oldtiden, da øens navn var Dilmun. Dette engang så frugtbare møde forlener fortsat „juvelerne på havets dyb" med den underfulde, gyldne glans.

For de arkæologer, der genfandt Dilmunfolket, deres hovedstad og templer, er de fagre haver omkring Qala'at al-Bahrain og Barbar

stadig et paradis. Tusindårige tamarisker hæver deres løvrige kroner over daddelpalmernes søjlehaller, hvor en overdådighed af blomster og frugter af alle arter gror. Disse haver blev anlagt for fire-fem årtusinder siden af Dilmunkulturens fyrster, hvis skibe dengang beherskede vandene mellem Indien og Mesopotamien. Det er deres hundredtusinde gravhøje, som dækker ørkenen på Bahrain.

Deltagere i ekspeditionerne
til Den arabiske Golf
1953-1965

B = Bahrain.
Q = Qatar.
K = Kuwait.
A = Abu Dhabi.
S = Saudi Arabien.

	1953–54 5/12–2/6	1955 8/1–25/3	1956 8/1–29/4	1957 18/1–9/4	1958 10/4–14/4	1959 16/1–1/4	1960 8/1–1/4	1961–62 17/10–29/1	1962–63 4/11–16/2	1964 5/1–18/4	1965 25/1–5/5
T. G. Bibby, M. A., museumsinspektør, Århus.	B	B	B-Q	B-Q	B-Q K-A	B-Q K-A	B-K-A	B-Q K-A	B-Q-K A-S	B-Q A-S	B-A S
Kristian Jeppesen, dr. phil., professor, Århus.	B	B	B				K	K	K		
Mogens Krustrup, mag. art., docent, København.		B	B	B-Q	B-Q						
Robert Dyson, dr., University Museum of Pennsylvania.		B									
Harald Andersen, museumsinspektør, Århus.			B			B-A					
Peder Mortensen, mag., art., museumsinspektør, København.			B	B	B	B	B	B			
Frode Wisti, konservator, København.			B	B	B-Q	B	B				
Toto Koopmann, Institute of Archaeology, London.			B								
Poul Kjærum, mag. art., museumsinspektør, Århus.				B-Q	B		K	K	K		
Viggo Nielsen, mag. art. et cand. jur., København.				B-Q		Q					

B = Bahrain.
Q = Qatar.
K = Kuwait.
A = Abu Dhabi.
S = Saudi Arabien.

	1953–54 5/12–2/6	1955 8/1–25/8	1956 8/1–29/4	1957 19/1–9/4	1958 19/4–14/4	1959 19/1–1/4	1960 8/1–1/4	1961–62 17/10–29/1	1962–63 4/11–19/2	1964 5/1–18/4	1965 25/1–3/5
H. Helmuth Andersen, mag. art., museumsinspektør, Århus.				B	B	B	B	B			
Bjørn Stürup, mag. art., museumsinspektør, Randers.				B-Q							
K. R. de Fine Licht, arkitekt, dr. phil. København.				B-Q							
Eigil Knuth, arkæolog, København.					Q	Q					
Hans Berg, København.					B	B	B	B			
Hans Jørgen Madsen, mag. art., museumsinspektør, Århus.					Q		Q	Q			
Preben Lüneborg, cand. med., læge, Århus.					Q						
Aage Roussell, dr. phil., museumsinspektør, København.					K	K					
Erling Albrectsen, cand. mag., museumsinspektør, Odense.					K	K	K				
P. Rovsing Olsen, cand. jur., København.					K				B		

B = Bahrain.
Q = Qatar.
K = Kuwait.
A = Abu Dhabi.
S = Saudi Arabien.

	1953–54 5/12–28/5	1955 8/1–25/3	1956 8/1–29/4	1957 16/1–9/4	1958 10/4–14/4	1959 18/1–1/4	1960 8/1–1/4	1961–62 17/10–29/1	1962–63 4/11–16/2	1964 5/1–18/4	1965 25/1–5/3
Torben Lundbæk, mag. art., museumsinspektør, København.					K						
Karen Frifelt, mag. art., Århus.						B	B	B	B	B	B
Egon Hansen, museumsassistent, Århus.						B					
Mogens Ørsnes, dr. phil., København.						B-A					
Knud Riisgård, museumsassistent, København.						B-A					
Klaus Ferdinand, mag. art., universitetsadjunkt, Århus.						Q					
Jette Bang, fotograf, København.						Q					
Åke Fredsjö, fil. dr., landsantiquar, Uddevalla.						K					
Oscar Marseen, museumsinspektør, Aalborg.						K	K	K	K		
E. Spjæt Christensen, tegner, København.						K					

B = Bahrain.
Q = Qatar.
K = Kuwait.
A = Abu Dhabi.
S = Saudi Arabien.

	1953–54 5/12–5/6	1955 8/1–25/3	1956 8/1–20/4	1957 16/1–9/4	1958 10/4–14/4	1959 16/1–1/4	1960 8/1–1/4	1961–62 17/10–29/1	1962–63 4/11–16/2	1964 5/1–18/4	1965 25/1–5/6
Jørn Glob, tegner, København.						K					
Georg Kunwald, mag. art., museumsinspektør, Århus.						K					
G. Lange-Kornbak, konservator, Århus.						K	K	K	K		
Arne Thorsteinsson, museumsassistent, Århus.						K	B-A	A			
K. Dalgaard-Knudsen, cand. jur., Ringkøbing.						Q					
Kristen Møllenhus, mag. art., konservator, Trondheim.							K				
Peter Seeberg, mag. art., museumsinspektør, Viborg.							K	K	K		
Thorkild Hansen, forfatter, København.							K				
Aino Mortensen, mag. art., museumsinspektør, København.							K	B			
Steffen Fisker, etnograf, København.							K				

B = Bahrain.
Q = Qatar.
K = Kuwait.
A = Abu Dhabi.
S = Saudi Arabien.

	1953–54 5/12–2/5	1955 8/1–25/3	1956 8/1–20/4	1957 16/1–9/4	1958 10/4–14/4	1959 16/1–1/4	1960 8/1–1/4	1961–62 17/10–29/1	1962–63 4/11–16/2	1964 5/1–18/4	1965 25/1–5/5
Elsebeth Sander Jørgensen, mag. art., Århus.							K	B			
Karl Vibe-Müller, museumsinspektør, Oslo.							K	K	K		
Jens Aarup Jensen, museumsassistent, Århus.							K	Q	A		
Tareq Rajab, museumsdirektør, Kuwait.							K	K	K		
Imran Abdo, museumsassistent, Kuwait.							K	K	K		
Ebba Kerrn Lillesø, mag. art., København.							B				
Svend Bue Madsen, arkæolog, Mørkøv.							B		Q	B	B
Knud Thorvildsen, cand. mag., museumsinspektør, København.							B-A	A			
Holger Kapel, arkæolog, København.							Q	Q	Q	Q	Q
Ole Brande-Lavridsen, landinspektør, København.							B				

B = Bahrain.
Q = Qatar.
K = Kuwait.
A = Abu Dhabi.
S = Saudi Arabien.

	1953–54 5/12–2/5	1955 8/1–25/3	1956 8/1–20/4	1957 16/1–9/4	1958 10/4–14/4	1959 16/1–1/4	1960 8/1–1/4	1961–62 17/10–29/1	1962–63 4/11–16/2	1964 5/1–18/4	1965 25/1–5/3
Jytte Thomsen, museumssekretær, Århus.								B			
Lise Thorvildsen, mag. art., museumsinspektør, København.								A			
Vagn Kolstrup, museumsassistent, Århus.								A	A		
Lennart Larsen, fotograf, København.							K		K		
Gunner Dokken, arkitekt, Oslo.								K			
Lotte Jeppesen, museumsassistent, Århus.								K			
Palle Friis, museumsinspektør, Hjørring.								K			
Malene Møller-Jensen, arkitekt, København.									B		B
Vibeke Bibby, økonoma, Århus.								B	B		
Vibeke Kristensen, tegner, Århus.								B			

B = Bahrain.
Q = Qatar.
K = Kuwait.
A = Abu Dhabi.
S = Saudi Arabien.

	1953–54 5/12–2/5	1955 8/1–25/3	1956 8/1–20/4	1957 16/1–9/4	1958 10/4–14/4	1959 16/1–1/4	1960 8/1–1/4	1961–62 17/10–20/1	1962–63 4/11–16/2	1964 5/1–18/4	1965 25/1–5/5
Hans Chr. Vorting, museumsassistent, København.									B		
Kirsten Kassow, museumsassistent, København.									B		
Mogens Bencard, mag. art., antikvar, Ribe.									B		
Peter Crabb, museumsassistent, Århus.									B		B
Grith Lerche, mag. art., København.									B		
Erik Bendixen, museumsassistent, København.									Q		
Jørgen Lund, museumsassistent, Århus.									A	A	A
Eivind Lorenzen, arkitekt, København.										B	
Lillian Bue Madsen, økonoma, Mørkøv.										B	B
Søren Andersen, mag. art., museumsinspektør, Århus.										B	

B = Bahrain.
Q = Qatar.
K = Kuwait.
A = Abu Dhabi.
S = Saudi Arabien.

	1953–54 5/12–2/5	1955 8/1–23/5	1956 8/1–20/4	1957 16/1–9/4	1958 10/4–14/4	1959 16/1–1/4	1960 8/1–1/4	1961–62 17/10–29/1	1962–63 4/11–16/2	1964 5/1–18/4	1965 25/1–5/5
Else Roesdal, museumsassistent, København.										B	B
Torkil Funder, mag. art., København.										B	
Gitte Henriksen, museumsassistent, København.										B	
Svend Jørgensen, dr. phil., museumsinspektør, København.										Q	
Erling Bondesen, mag. scient., Århus.										Q	
Jens Bech, museumsassistent, Århus.										A	
Arne Noll, tegner, kriminalassistent, København.										A	
Henning Nielsen, museumsassistent, København.											B
Niels Bech, arkitekt, M. A. A., København.											A
Claus Malmros, museumsassistent, København.											A

Som gæster deltog endvidere følgende i ekspeditionens arbejde på Bahrain:

Maleren Karl Bovin, Fårevejle; mag. art. Henny Harald Hansen, København; mag. Kjell Falck, Bergen; filminstruktør Svend Aage Lorentz, København; digteren Hans Hartvig Seedorf, København; fotograf Preben Sonne; borgmester Sv. Ummach-Larsen, Århus; Ib Rehné, Danmarks Statsradio; filmfotograf Henning Bendtsen, København; redaktør Adam Wiehe, København; filmfotograf Ole Schultz, København; forfatteren Mogens Mugge Hansen, København.

At læse om Bahrain:

ANDERSEN, HARALD. *„– Der skal ikke lades sten på sten tilbage."* Kuml 1956.

ALBRECTSEN, ERLING. *Aleksander den Stores Visitkort.* Kuml 1958.

BELGRAVE, JAMES H. D. *Welcome to Bahrain.* Manama 1960. 4. Ed.

BENT J. THEODORE. *The Bahrain Island in the Persian Gulf.* Proceedings of the Royal Geographical Society. Vol. II. 1890.

BIBBY, T. G. *Fem af Bahrains hundrede tusinde Gravhøje.* Kuml 1954.

– *Tyrebrønden.* Kuml 1954.

– *Bahrains Oldtidshovedstad gennem 4000 År.* Kuml 1957.

– *Arabiens Arkæologi.* Kuml 1966.

– *The „Ancient Indian Style" Seals from Bahrain.* Antiquity XXXII, 1958.

– *A Forgotten Civilisation of Abu Dhabi.* BP magazine 1964.

– *Arabiens Arkæologi.* Kuml 1965.

– *Arabiens Arkæologi.* Kuml 1966.

FALCK, KJELL. *Minareter og Olietårn.* Bergen 1964.

GLOB, P. V. *Bahrain, Øen med de hundredtusinde Gravhøje.* Kuml 1954.

– *Flintpladser i Bahrains Ørken.* Kuml 1954.

– *Fra Gudernes Ø.* Naturens Verden 1959.

– *Templer ved Barbar.* Kuml 1954.

– *Bahrains Oldtidshovedstad.* Kuml 1954.

– *Udgravninger på Bahrain.* Kuml 1955.

– *Et nybabylonisk Gravfund fra Bahrains Oldtidshovedstad.* Kuml 1956.

– *Rekognoscering på Qatar.* Kuml 1956.

– *Slangeofre i Bahrains Oldtidshovedstad.* Kuml 1957.

– *Oldtidsfund i Qatar.* Kuml 1957.

– *Alabasterkar fra Bahrains Templer.* Kuml 1958.

– *Rekognoscering i Abu Dhabi.* Kuml 1958.

– *Undersøgelser i Kuwait.* Kuml 1958.

– *Danske arkæologer i Den persiske Golf.* BP – Nyheder nr. 10 1958.

– *Arkæologiske undersøgelser i fire arabiske stater.* Kuml 1959.

– *Danske arkæologer i Den persiske Golf.* Kuml 1960.

– OG T. G. BIBBY. *A Forgotten Civilization of the Persian Gulf.* Scientific American Vol. 203. 1960.

– M. FL. *Med til Bahrain.* Skalk 1962.

HANSEN, THORKILD. *Syv Seglsten.* København 1960.

HANSEN, HENNY HARALD. *I skyggen af Kerbela.* København 1961.
– *Investigations in a Shi'a Village in Bahrain.* København 1968.
KAPEL, HOLGER. *Stenalderfund fra Qatar.* Kuml 1964.
– *Atlas of the Stone-age Cultures of Qatar.* 1967.
LEEMANS, W. F. *The Old-Babylonian Merchant.* Leiden 1950.
– *Foreign Trade in the Old-Babylonian Period.* Leiden 1960.
LÆSSØE, J. *En Kileskrift fra Bahrain.* Kuml 1957.
MACKAY, ERNEST. *Bahrain and Hemamich.* British School of Archaeology in Egypt. London 1929.
MADSEN, HANS JØRGEN. *En Flintplads i Qatar.* Kuml 1961.
MORTENSEN, PEDER. *Barbartemplets ovale Anlæg.* Kuml 1956.
MØRKHOLM, OTTO. *Græske mønter fra Failaka.* Kuml 1960.
NIELSEN, VIGGO. – *Vidt berømt for dens mange perler.* Kuml 1958.
– AL WUSAIL. *Mesolitiske Flintpladser i Qatar.* Kuml 1961.
OPPENHEIM, A. L. *The Seafaring Merchants of Ur.* Journal of the American Oriental Society. Vol. 74. 1954.
PHILLIPS, WENDELL. *Unknown Oman.* London 1966.
PRIDEAUX, F. B. *The Sepulchral Tumuti of Bahrain.* Archaeological Survey of India. Annual Report 1908–09.
RAO, S. R. *A „Persian Gulf" Seal from Lothal.* Antiquity, Vol. XXXVII 1963.
RIISGAARD, KNUD. *Bahrain, den gamle verdens centrum.* København 1961.
ROUSSELL, AAGE. *Et hellenistisk terrakottaværksted i Den persiske Golf.* Kuml 1958.

(Kuml = Årbog for „Jysk Arkæologisk Selskab", Moesgård pr. Højbjerg.)

Som grundlag for citerede og refererede mesopotamiske tekster er benyttet:

KRAMER, SAMUEL NOAH. *Historien begynder med Sumererne.* København 1958.
– *Sumerian Mythology.* New York 1961.
– DILMUN. *Guest for Paradise.* Antiquity Vol. XXXVII. 1963.
RAVN, O. E. *Babylonske Religiøse Tekster.* København 1953.
TALLQVIST, KNUT. *Gilgameš-Eposet.* Stockholm 1962.

For tydning af ekspeditionens fund af kileindskrifter på lertavler, stenkar og seglsten, hvoraf kun en mindre del endnu er læst, takkes professor, dr. Jørgen Læssøe og dr. J. J. A. van Dijk, Assyrologisk Institut ved Københavns Universitet og professor, dr. Ebbe Knudsen, Oslo.

Fotografier

Harald Andersen: 67.

T. G. Bibby: 42, 124.

Gerard Franceschi: 40, 63, 88, 108.

P. V. Glob: 11, 17–18, 22, 26, 32, 35–36, 38, 48, 51–52, 54, 56–58, 61, 64, 68–69, 73–74, 77, 79–80, 82, 85–86, 97–98, 101, 103–104, 106–107, 113, 115, 118, 121, 123, 136, 153–154, 156, 168, 171–172, 175, 180, 186, 190, 192, 208.

Poul Kjærum: 129.

Lennart Larsen: 83, 92, 95, 134, 138, 140, 146, 148, 150–151, 184, 194, 202–203, 215.

Svend Aage Lorentz: 90–91, 133, 189, 197, 200, 205, 207, 210, 212, 216.

Knud Thorvildsen: 161, 163–164, 167.

University Museum, Pennsylvania, U.S.A.: 55.

Tegninger

Kristian Jeppesen: 139.

Birte Lund: 12–13, 15.

UNIVERSITY OF CHICAGO
15 276 036